Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың нийтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 14 (14986) ◆ 1993 чылдың январь 23, суббота ◆ Солунга ат салган шагы 20.45. Садар өртээ 4 рубль.

ПАРЛАЛГА КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

Дүүн январь 22-де Тыва Республиканың Дээди Советиниң Дарғазы К. А. Бичелдей журналистер-биле парлалга конференциязын эрттирген. Анда Тыва Республиканың Дээди Советиниң XIX эвлег чок сессиязынга Конституция (Үндезин Хоойлу) төлевиледиге хамаарыштыр база Тыва Республика биле Россия Федерациязының аразында харылзаа дугайында чугаа болган.

Дээди Советтиң Дарғазы журналистериң хей саныг айтырыгларынга харыны бергеи.

Эрткен чылда парлалтага эки шынарлыг материалдарны, дамчыдылгаларны чырыдып, кылып турганы дээш чамдык журналистерге акша шаңналын база диктофоннарны К. А. Бичелдей тыныскан.

(Бистиң корр.).

ЭҢ-НЕ КЫСКАЗЫ-БИЛЕ

ВОРКУТА (Коми Республика). «Северная» шахтаның дагжылары боттарының ажылчын чепсектиг отрядын турғузарын чөпшээрээр талазы-биле дилегни Воркутаның хоорай Советинге киргеи. Шак ындыг чепсектиг турғузуғну турғузары амғы бо кем-херек үүлгедиглериниң вептерээн байдалдарында оларның боттарының шахтержу суурунга иниттиниң корум-чурумун тударынга эргежок чугула деп, олар санаан. Ынчангаш оларның отрядын бурутказарын, уставын бадылап бээрин, шериг хепти болгаш боо-чепсектиг бээрин дилеп киргеи.

НОРИЛЬСК. Көстүп көрбээн күштүг болгаш үр шуурган Норильскиниң үлетпүр районун таварын эрткен. Хар аштаар база берге оруктарга торулбас бүгү техниканы мөөңнээрге безин хар алдыртпайн келген. Ынчангаш автомобиль база демир-орук транспорту шимчевестээн. Шуурган бичии-ле вамдай бээрин ажыглап, аэропорт 20 чедир рейстерин чорудуп турган. Норильскиниң үлетпүр девискээринин хөмүр-даш болгаш тудуг материалларының чангыс беримзизи Кайеркан-биле харылзаа шуут үзүлген.

КАЛИНИНГРАД. Балтий далайдан келген хөлчок күштүг хат бүдүн дүн дургузунда хадып келген. Секундада 30 метр чедип турар хат ыяштарны ужур шаап, хей-хей бажыңнарының крышаларын ап октаан, троллейбус болгаш трамвай шугумнарыныг сывырындактарын дужур шапкан, поездилер иниттиин транспортунуң шимчээшкинин, суг хандырыгазын соксаткан. Калининград портунга эштир жранны дужүр шапкан, ол көвүрүгү чүгле үреевээн. Баштайғы саналашкыннардан алгаш көөрге, когаралды эгиде-ринге он-он миллион рубль херек.

ВЛАДИВОСТОК. Ыраккы Чөөн чүк рыногунче кирериниң баштайғы базымы француз хөрөнгүннер кылган. Ында Францияның садыг төлөөлөгзинин филиалы ажыттынган. Оон төөн Москвада. Филиалдың хол сорулгазы — Россияның чөөн чүкте девискээрлеринге кээр француз ажыл-агыйларга харылзаалар турғузарынга дузалаары болгаш тус чер фирмаларындан кады ажылдажыкчыларны тывары.

ЗАРИНСК (Алтай край). Алтайның коксохимия заводунуң хоочуннары боттарының будурулгезинин хуужудулгазынга киржир эргезин казыткан. Коллективтиг өнчүүн пенсионерлерге хамаржыр үлүүн боттары будуг үлежиптер бодаан удуртукчулар ындыг шиитпирин хүлээп алган. Алтайның коксохимия заводунуң удуртукчуларының ындыг чазый шиитпирин солуур дугайында дилегни будурулгенин хоочуннары Россияның Министрлер Чөвүделинге киргеи.

ХАБАРОВСК. Ол крайда «изиг» девискээрлерден — Грузиядан, Азербайджандан, Соңғу Кавказтан көжүп чеде берген чүс ажыг өс-буле албан өзүзу-биле «дескеннериниң» эргезин алган. Оларга чурттаар чер, ажыл дилээр, дузаламчыны тускайлаар, уруг-дарыгларын уруглар албан черлериге киирер талазы-биле сагыш чөвээшкинны край чагырғазының чанында дескеннер хөрөктерининг талазы-биле албаның специалистери боттарынга алган.

ТАЛЛИНН. Эстония Россия-биле кызыгаарлашкан пунктуларга ынаар кирер визалар бээрин чоокка үеде соксадыптар. Ынчангаш Россиядан болгаш өске-даа чурттардан «күзенчиг эвес» кижилериниң шургуп кирериниг мөөндак турғузары ол. Эстониянның даштыкы хөрөктер министри Трииними Веллястонун чугаазаны-биле алырга, визаларны чүгле консул албан черлериндеи бээр. Оны боттандыры-биле Санкт-Петербургка чингине консул черин ажыдары, Псковка консул киллдизин турғузары көрдүнүп турар.

ДУШАНБЕ. Таджикистанга хөвеени кызыын ажаан турганын кым көрген боор. Ынчалзажок амғы үеде дехканнарны (тараачыларны) хөвен дужүдүн камгалап алырыбыле ындыг арганы ажыглаарын байдал албадапкан. Күску үеде хөрлээлеп чорун турган хамаалы дайын чорудуғдары дужүттү чогуур үеликте ажаап алыр арганы бербээн. Хатлон областың элээн каш районларының көдээ ишчилери хөвен ажаалдазынге киргеи. Таджикистанның көдээ ажыл-агый болғаш чер реформазының министерствозунуң дыңнадыындан алгаш көөрге, эрткен чылдың көдээ дужүдүнүн чүгле-чартык кезии — 450 мун тонна өскаттынган.

МИНСК. ХКД киржикчилери чурттарның күрүнелер болгаш чазактар баштыннарының төвүлелиниң хуралы январь 22-де эрткен. Хуралға демнежилгенге ажылчорудулгазының дыка хей чугула айтырыгларын, ылаңгыя ХКД уставының төлевилелинин дугайын, күрүнелер аразының банкызын турғузарының, стратегтиг күштер талазы-биле дутуржулгага өскерилгелер киирер дугайында, күрүнелер аразының телерадиокомпаниязын турғузар дугайында болғаш өске-даа айтырыгларны чугаалашкан.

МОСКВА. «Федералдыг информация төвүнүн дугайында» РФ-тин Дээди Советиниң докладының төлевилелин улус депутаттарынга үлеп берген. Ол айтырыгны Россия парламентизиниң палаталарының каттышкан хуралынга январь 21-де чугаалашкан. Докладал төлевилелинде айтып турары болза, федералдыг информация төвүн турғусканы Россияның Конституциязынга «Министрлер Чөвүлелиниң дугайында» Хоойлуға дүүшпес база «Массалыг информация чепсектериниң дугайында» Хоойлуну хажыдып турар деп айыткан. Оон-биле холбаштыр Федералдыг информация төвүн ону турғусканының Конституцияға дугжүрүүнүн дугайында айтырыгны шиитпирлегиже чедир республика бюджединдеи акшаландырары болдунмас деп ында айыткан. Ол документиниң төлевилелинде Конституция судунга чогуур бижикти чорударын көргеи.

МАДРИД. Сөөлгү чайғы Олимпиаданың найысылалы Барселона хоорай аңаа делегей чемпиону Гарри Каспаров биле ол ат дээш оон удурланыкчызы болурунун маргылдаазында ойнап турар Найджел Шорт (Англия) болгаш Ян Тимманның (Голландия) кайы-бирээзинин аразында маргылдааны эрттирери дээш демиселди чорудун турар. Бир эвес ол хоорайга шыдыраа чемпиону ат дээш маргылдааны эрттирер болза, хоорай 4 миллион доллар шаналды турғузар.

Делегей чемпиону Г. Каспаров Барселонага ындыг маргылдааны эрттирериге чөпшээрелин берген. Ындыг маргылдааны бодунга эрттирер күзелин Берлин, Загреб, Джакарта база илереткен. ФИДЕ (делегейниң шыдыраа федерациязы) ол талазы-биле айтырыгны февраль 8-те шиитпирлээр, ол кадында Шорт биле Тимманның аразында маргылдаа доосту бээр. Ам дээрезинде ында Шорт мурнап турар (3,5:2,5).

(РосИТА-СЧТА).

Медээлер

Албан ёзузу-биле

ӨВҮР РАЙОНГА ДАРЫЙ ДУЗА ХЕРЕК

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржакка Өвүр районга дарый дуза көргүзериниң айтырыгларының талазы-биле чөвүлел хурал болган.

Районнуң чагырга дарғазы Б. Ш. Кууларының дыңнатканы-биле, түс чер чагырғаларындан хамаарышпас чыдағаанарының хараазындан Өвүрнүң чурттакчы чону кончуг берге байдалда таварышкан. Банк документилериниң хөлчок улуг хуусаалыг эртип турарындан бюджетте организациялариның болгаш албан черлериниң шалың төлеп бээринин талазы-биле улуг хемчеелдиг өрези турғустунган, социал адырның объектилерни ажыглалга киирериниң хуусаалары үстүнген. Нефть продуктуларын сөөртүп чедирип турарының хемчээли кончуг эвээш, оон хараазы-биле транспорт аймаа шимчевестээн, ол дээрге бо берге кыштаглаашкынның байдалында канчаптаа болдунмас ужурлуг. Школаларны, уруглар садтарын, эмнелгелерни, чурттарны бажыңдарын одаарынга хөмүрдеп чедиштейн турар.

Президент айыттынган айтырыгларны шиитпирлээрин харылап турар министерстволарның болгаш ведомстволарның удуртукчуларының тайылбырларын болгаш саналдарын дыңнаан, четпестерни кыска хуусаада эдериниң, районнуң улус ажыл-агыйының чогумчалыг ажылдаарын хандырар хемчеелериниң комплексин ажылдап кылырының даалгаларын берген.

ЧАЗАК ХУРАЛЫНГА

Хоорай чоогунун болгаш хоорайлар аразының автобус маршруттарынга тарифтерни өстүрериниң дугайында айтырыгны сайгарып, шиитпир хүлээп алырын Чазак хуралынга үшкү удаада соңгаарлаткан.

Ол айтырыг талазы-биле транспортчуларның белеткээни Чазак доктаалының төлевилелинде билет өртээн 2,9 катап өстүрери көрдүнген.

Чазактың ол-ла хуралынга Кадык камгалал министерствозунуң чанында медицина-биологтуг айтырыглар талазы-биле хей адырлыг эртем лабораториязын турғузарының дугайында, Культура министерствозунуң чанында «Хөөмей» деп делегей чергелиг эртем төвүн турғузарының дугайында, республиканың бюджеттен дашказар фондузун турғузар дугайында шиитпирлер, а ол ышкаш өске-даа айтырыглар талазы-биле шиитпирлер хүлээп алдынган. Оларның аразында эзт курлавырларын ажыглаарының дугайында айтырыг онза чугула боон турар. Ол айтырыгны чугаалажып турз, Кызыл хоорай чагырғазының саналы-биле, эрткен чылдан шиитпирлеп келген чиик өртектиг эзт курлавырларын чурттакчы чоннуң эвээш хандырылгалыг болзаанге хуваар деп шиитпирлээн.

БЮДЖЕТ КАНДЫГ БОЛУРУЛ?

Тыва Республиканың Чазаанын оралакчы президентизи А. А. Мельнихов, Чазак Даргазының оралакчылары Н. Б. Дьяков, Б. С. Шыырап, министерстволарның болгаш ведомстволарның удуртукчулары составтыг бөлүк кежигүннери амғы үеде Москвада чоруп турар.

Олар бо чылда республика бюджедин дугуржуп, чаңгыс кулдавырларын дилеп турар.

РФ-тин Чазаанга баштайғы сайгарып көргени-биле Тывага көстүп көрбээн улуг хемчеелдиг республика бюджединин мля 90 мун рубльге бадылап бергенин айтып болур. Оон иштинде чүгле 2 млрд. 860 мля. рубль Тыванын бодунун орулгазы боон турар.

КЫМ-ДАА ӨӨРҮҮР

Чаа тургустунган Чеди-Хөл районнуң төвү — Хову-Аксында будурулгелер, организациялар, уруглар албан черлериниң амғы байдалы-биле Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак танышкан.

Чаа райондан репортаж

Арга-арығлыг черде тутқан суурнуң магазиннерни көргеи. Ында кол кудумчуның бир талазында ийи хаат бедик универмаг онзагай чараш, аяннығ көстүп келир. Ынчалза-даа оон хөй өрээлдериндe бараанар эвээш. Оон бирги каңдында чемнерде эзт аймаа чок. Кызылдан ону чедип алырынче садыг ажылдакчылары сагыш салбайн турар. Үлетпүр бараанарын делгээр өрээлдерниң чамдызы база куруг. Чонну чугула херектиг бараанар-биле хандырарынче кичээнгейни углаарын Президент онзалап демдеглээн.

Ол-ла суурда амыдырал хандырылга комбинаттың барып, оон ажыл-ишчилери-биле чугаалашкан. Кылып турар даараныла кылыгларын көргеи. Ында ажыл-ишчи, уран-шевер даараныкчылар хей. Аныяктардан турғустунган бир даараныла цеги база бар.

Күчүлүг машина-техникалыг автобудурулге чаа тургускан районга чүүктер чедирериниг, улусту аргыштырарынга улуг күш болур. Амдыызында АТБ-де 27 санныг янзы-бүрү маркалардыг күчүлүг машиналар ажыглалда. Суурлар аразында 13 автобус чоруп турар. Ынчалза-даа чоннуң аргыштырылгазының айтырыы багай боттанып келген. Ам автобустарны садып алыр хамаанчок, шимчедикчилер — моторларны безин садып, артык кезектерни тып алыры бергедээнин, өртек-үнениң өзүүшкүнү чүү-даа доза турупканын ол будурулгенин удуртукчулары Президентинге болгаш Чеди-Хөл район чагырғазының даргазы Василий Оюнга чугаалаанар. Чолаачыларның алыр акша-шалыны эвээш. Оон ужурундан чолаачылар, септекчилер оон үүнүп чоруткан. Моон соңгаар Чеди-Хөлдүң суурларынче пассажирлер чедирилгезин экижидери-биле бүгү-ле бар аргаларны ажыглаарын дутуруушкан.

Хову-Аксының баштай тутқан суурунда амыдырал, ажыл-иш база хайныышкынныг. Магазиннер ажылдап турар. Бир чем садыынга киргеи бис. Ында чемнер, устер-даа бар. Чүгле эзт чок. Үлетпүр бараанарының садында делгээн бараан элбек. Садыглар чылыг, чырык, арыг-силиг... Сагышка өөрүнчүг-даа.

Ол суурда Культура бажыңына барган. Оон эргелекчизи аныяк оол маннап келгеш, эжикти ажытты. Бичиг клубту суурнуң улузунга таарымчалыг кылдыр дерип кылган. Кааг-чараш, ойнаар-хеглээрингe тааржыр өрээлдер четчир. Кино, концерттер көөр улуг залды ажыдыптарга, соогу конмуг болду. Ону изидер дерилгени салып каан. Ажылдадыптарга, шыынайныр, сайгылгаан күжүн «ижип» эгелей берди. Ой та, кажан чылыыр үүве.

Бичежек бажында уруглар-ның ясли-садында чаштар ойнаан, чурук чураан орлар. Дарга бир башкы-биле чугаалашты. Чугула херектиг үүлдерни ол айтыды. Бо уруглар садигинде байдал база эки дээрэн билдингир болду.

Ук районнуң чагырга даргазы Василий Оюн аныяк кижи чорду. Эрги суурнуң ажыл-ижин сайгарып, аңаа совхоз турғузарын, арат болгаш кооператив ажыл-агыйларын ажыдарын планнап турарын дыңнатты.

Нарын турғузуглуг кобальт комбинадының моон соңгааргы салым-чолун ажыл-ишчилер сонуургап турар болгай. Металлургтар эрткен хүннерде аңаа кобальтының дузун ылгап үндүрериниг бирги шенелдезин чоруткан. Ам ийиги шенелдени кылыр деп турарын ол будурулгенин директору чугаалаан. Комбинаттың чанында туткан электри станциязы ажылдап турар. Аңаа одаар хөмүр-дашты сөөртүп алырының өртек-үнезин улгаткан. Оон өске-даа шиитпирлээр айтырыглар-кайы хей.

Чаа районда социал-экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээринге дузалаар хей түүнүг акша-хөрөнгүнин Тываның Чазаа үндүрүп берген. Ынчангаш кайы-даа будурулгелерге, ажыл-агыйларга, уруглар албан черлериниг баарга, ажыл-ишчилериниг, уруг-дарыгның безин чаа районнуң турғустунганынга өөрүшкүү билдингир турду. Ынчанмайн канчаар, элээн каш суурларны, ажыл-агыйларны хаара түдүп турар бир будун чаа кожуун турғустунганынга кым-даа өөрүүр.

Аңаа хамаарыштыр Ак-Тал өртүмек школазының директору Кевилбаа Дартаковна Маадыр-оолдуң чугаазын маңаа киирип каайн:

— Тыва Республиканың Чазаанга улуу-биле өөрүп четтиргенивисти сагыш-сеткилдиң ханызындан илергейлеп тур мен. Ам районнуң төвү чоокшулаан-дыр. Ол мырынай-ла чанывыста. Бо аразынга чадаг-даа маниажын кээр бис. Ажыл-иживис амна будүнгүр болур боор.

ЧУРУКТАРДА: Чеди-Хөл районнуң төвүнде даараныла пегийин уран шеверлери Сүге Салбак, быжыкчы Людмила Теренуза олар.

Охемчик ОНДАРНЫҢ сөзү, фотолары.

КЫШТАГЛААШКЫН: малчын коданнарда

ӨРТЕҢ КАРА СИГЕННЕР, ӨЛҮП ТУРАР ХУРАҐАННАР

Бо чылдың январь 14-те Улуг-Хем район чагырғазының көдээ ажыл-агый эргелелинин начальниги В. В. Хангаев, киллис эргелекчизиниң оралакчызы М. М. Чаш-оол, «УТКА 25 чылы» совхозтуң кол зоотехниги М. М. Шоюр-оол база өүүлдүн автору Арыг-Үзүү хойжу бригадазынга Малчын хүнүн эрттирген. Бистер бо чылын оолдаар хойларлыг коданнарга четтивис.

Баштай-ла Алдыы-Элезинде хоочун малчын Кошкар-оол Өрге-Диштиг сугнун кыштаанга бардывыс. Малчыннар откөзүн салган, мал-маганын чемгерген, чай чок-ла турлар. Кажаазының иштинде чаа төрээн хойларны хураганнарыбиле кады ангылаан. Сиген, сулазы четчир, чидириг чок улус болду.

— Дунгуш хой үүве. Керээни совхоз-биле чарып алган бис. Төрүүр үүс хойдан-на сезен хураган алыр сорулга салдынган. Уруг-дарыывысбиле демнежип турғаш, ону чедип алырывыс албан апаар. Керээден артыкка камгалап алган хураганнарывысты боттарывыска арттырып алыр бис—деп, өгнүн херээжен ээзи Мария Монгушовна бүзүрелдиг чугаалап олурду.

Моон алгаш көөрге, Өрге-Диштиглер хой бүрүзүдеи хураган алыр дээш ажылдап турары илдеи-дир. Ам дээрезинде аллынган 126 хураганы онча-менди доругуп турар.

Өрге-Диштиглер-биле кожа чыгыы черде аныяк малчын Солаан Шактарының аалы бар. Солаанның өөнүн иштиг чаш уруглуг. Амдыызында Арыг-Үзүүнде. Ынчалза-даа оон ажыл-ижинге авазы Хүрен ургбай база оон эжи Валентина Балчай суглар дузалажып, сакманчы хүлээлгезин күүсеп турарлар. Ол ышкаш дузалакчы кадарчызы аныяк оол Джония Мага—олут орбас, кежээ кижилериниг бирээзи.

Ында байдал даштындан көөрге, таарымчалыг ышкаш сагындырар. Ындыг болзажок, сиген-ширбиил айтырыын болур-чогууру-биле шиитпирлевейн турары илдеи. Сакманчылар бир чүүк сигенни хураганнар турар черге киирип келдилер. Специалистер ол сигенни көргеш, чүгле бажын чайып каар чорду.

— Болум мал эмчизи кижи мен. Кандыг-даа класска хамаарышпас кара сиген-дир. Хураганнар хамаанчок, улуг хойлар безин чивес аан. Чымчак, иогаан сиген эккеп бээр болза, чүгле четтирдим дээр ийик мен—деп, Солаан дилээн байдалдыг чугаалады.

— Хураганнарга бээр дээн сигеннивис бар. Чоокку хүниерде чорудуптар бис — деп, кол зоотехник Мая Маскаевна харылады.

Бо харыы боттаны бээр боор дээрзинге малчыннар идеген калдылар.

Ак-Хаяда Хүреш-оол Мунзукта байдал элээн нарын боон турар. Ында 317 хойнуң 120-зи оолдапкан. Алдынган хураганнарнын үжү өлген. Он хой ара салган. От ужуктаар ыяжы чок. Дузалакчы кадарчызы Шамиль Калбак-кыс сагындырар. Ындыг болзажок, сиген-ширбиил айтырыын болур-чогууру-биле шиитпирлевейн турары илдеи. Сакманчылар бир чүүк сигенни хураганнар турар черге киирип келдилер. Специалистер ол сигенни көргеш, чүгле бажын чайып каар чорду.

— Болум мал эмчизи кижи мен. Кандыг-даа класска хамаарышпас кара сиген-дир. Хураганнар хамаанчок, улуг хойлар безин чивес аан. Чымчак, иогаан сиген эккеп бээр болза, чүгле четтирдим дээр ийик мен—деп, Солаан дилээн байдалдыг чугаалады.

— Хураганнарга бээр дээн сигеннивис бар. Чоокку хүниерде чорудуптар бис — деп, кол зоотехник Мая Маскаевна харылады.

Бо харыы боттаны бээр боор дээрзинге малчыннар идеген калдылар.

Ак-Хаяда Хүреш-оол Мунзукта байдал элээн нарын боон турар. Ында 317 хойнуң 120-зи оолдапкан. Алдынган хураганнарнын үжү өлген. Он хой ара салган. От ужуктаар ыяжы чок. Дузалакчы кадарчызы Шамиль Калбак-кыс дагдан чуулгаш, холун бертип алган. Хураганнарының ишти зарып, улуг хойлары кодурлап эгелээн. Ынчалза-даа малчынга хензиг-ле дуза кадыптар болза, бо байдалдан чайлыг уштунуп үне бээриниг аргазы бар.

Ынанганын бажын ыт, ыңгыржаанын бажын өрт чиир дижири ышкаш, Мая Маскаевнаның идеген чорааны Тыва Республиканың алдарлыг малчыны Седип-оол Монгуштуң турлаанда байдал дыка бергедээн болду. Бо кыштагда 233 хойнуң 160 хирези оолдапкан. Мал оолдаашкыны мырынай чаа эгелезе-даа, 37 чаш хураган өлген.

— Анай кара чажывыстан малчыннап келдивис. Мыныг деп үвени көрүп-даа чорбадывыс. Төрүттүнгеш ийи хонган омак-сергек хураганнарывыс хенертен аастарындан кара суг төгүлгеш, кара суук үүл өптектээш, кылып туруп берди— деп, Седип-оол Төреевич-даа, Зинаида Маадыевна-даа пат алан кайгаан ордар.

Мая Маскаевна адыс болду мал эмчизи кижи болгаш, өлген хураганнарны шинчип көрду-даа. Хырны тодуг, харын-даа семис амыданнар болду.

— Мал эмчилери өлген хураганнарны шинчип көөр дээш алгаш барганнар. Та үүү болган. Ам-даа сураг ийин—деп, малчын биске дыңнатты.

— Даарта дораан хемчээн алырын кызыдып көрейн. Лабораторияга хынаваа болза хоржок—деп, Хангаев дарга шиитпирледи.

— Чайын тайгалаткан, семис-шыырак хойларның ооллдары өлүп туруп бээрге, кижи кайгаар үүве-дир. Сигенивисдаа четчир— деп, малчын хомудалын илеретти.

Шынаанын чыккылама соогунга көөрде, бедик даг эдээнде, хүнээрек, ыжык черде кыштагның ындазында таарымчалыг, чылыы сүргей. Бо коданны мал эмчилерге онза хайгааралга алыры чугулаар деп, Малчын хүнүнүн киржикчилери түнээн.

Седип-оол биле Зинаида Монгуштарның арыг-силиг, чырык, чылыг кажаазындан үнгеш, Шанчыг-Ужунда Григорий Балчымның хоюнун кажаазынче кире бергеш шуут аза бер частывыс. Улуг кажаанын ужунда-бажында ийи сайгылгаан имирерти чырыдып турар. Шору доруга берген хураганнарны шык кажаада эккеп каан. Өскелерин, чаа болгаш чоокта чаа төрүттүнгениерин, кажаа дөрүнде бир үзүкте тудуп турар. Ыт кагар ыяжы-даа чок, соок кажаалыг малчын болду. Өртемчейни туман дуглаан. өгнүн иштин хыраа шыпкан үүве — эвес бе?

Малчынын коданында сиген-ширбиилдин элбээн магададывыс. Ангылаар болза, сорт, класс аайы-биле бар деп болур. Ынчалза-даа камналга чогу каракка илдеи. Үзүп аалган хойдары аңаа-ла октап берген сигенни чода ортузундан өрү кылдыр сүзүп алган турар.

«УТКА 25 чылы» совхоз хаваан өстүрер талазы-биле Тывага ат-алдарлыг ажыл-агый турганын ам чүгле сактып чугаалажыр апарган. Каш чыл бурунгаар беш мун ажыг хаванныг турган совхозта ам ол өзүүчел малдын баш саны дөңгүн-ле алды үүс ашкан. Оларның ажаалда, чемгерилгези кандыгыл?

— Ийи караавыс-биле көрдүвүс. Төрүүр хаваннарның арганы зажок. Хаван ажаакчыларындан айтырарывыска, хүнде бир удаа суг-чар үүвебиле чемгерип турар болдулар. Бо соокта ажык дээр адаанга хөөкүйлерни ынчаар хилинчектээрге, кайын боор — деп, районнуң кол мал эмчизинин оралакчызы Малчын хүнүн түнеп турғаш, чугаалаан.

Каш хаван арттырып алгаш, ол хире эки баазалыг турғашла, оларның когун үзе бээрге, кайын боор. Арыг-үзүүжүлер моону черле болап, кочу-тоолга каттышпас боор деп идеген артывыс.

Бо үстүнде каш чижектерден алгаш көөрге, коданнарда сиген-ширбиил бар, кыштан малды онча-менди ажыра бээр боор бис дээн хөөнге азырының кандыг-даа барымдаазы «УТКА 25 чылы» совхозта чок-тур. Агаар-бойдустун байдалы чылдан чылче улам бак-сыран, өскерлип-ле турар. Амдыызында байдал кончуг дүвүренчиг эвес-даа болза, час когурумнуг болуп база магат.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.
«Улуг-Хем» солунунуң корр.

Кожа олура, ажыы-биле чугаалажыыл

КОЛ-ЛА СОРУЛГАВЫС — КИЖИЛЕР ДЭЭШ АЖЫЛ

Чоннуң социал камгалалы — амыдыралдың бо берге, нарын амгы байдалдарында чугула айтырыгларның бирээзи деп чүве билдингир. Республиканың Чазааның ынчангаш олче чогуур кичээнгейни угландырып, ол талазы-биле тодаргай ажылдарны кылып чорудуп турары-даа ында.

Черле ындыг, бир чылды чурттап эрткеш, чаа сорулгаларны салып, чугаалажып тура, үдепкенивис чылче хая көрүп, ол үеним иштинде чүү болганын, канчаар ажылдаанын, кандыг ажылдар кылдынганын кижилер түннеп, сорулгаларны салып, тодарадыр чанчылдыг. Ону сагындырып олурарым таварылга эвес, чүге дизе Тыва Республиканың чоннуң социал камгалал министри Сергей Дамбаевич Киров-биле бистин аравыста болган чугаа ындыг угланыышкынныг болган.

Өртектерни хостуг салыпканы кижилернин, ылангыя орулгазы эвээш болгаш хөй уруг-дарыглыг өг-бүлелернин, пенсионерлернин, инвалидтернин амыдырал байдалынын деңнелинге аар кылдыр илден-не дээп келген. Мындыг байдалдарда чоннуң Социал камгалал министерствозу чүүү кылып, канчаар ажылдап турарыл деп айтырыг чайгаар-ла тургустунуп келир-дир.

— Ажыл-херек дугайында бир бажыңны чоокта чугаанды эгелээр бетинде, мээн шагдан бээр номчуп келгеним «Шын» солунну дамчыштыр, оон номчукчуларынга чоокшулап кел чыдар Шагаа-биле амыдырал чеже-даа нарын болза, бүгү талазы-биле чүгле экини күзээрни чөпшээреп көрүнер.

Эрткен 1992 чыл бистин социал камгалал ажылдакчыларынга, шынап-ла чымыштыг ажылдың чылы болган, нарын, берге-даа үе боон орти. Амгы байдалдарда бистин министерстволуң хүн бүрү ажыл-чорудулгазының кол-ла сорулгазы — амыдырал-чуртталгазының материалдыг байдалы, деңнели хавыс, кошкак пенсионерлернин, инвалидтернин, хөй ажы-төлдүг өг-бүлелернин, ада-иезинин хайгааралы чок өскүс арткан урулларның социал камгалалын чорудары. Социал камгалал органнарының ажылдакчылары эрткен чылын үстүнде алданым кижилерниң амыдырал байдалын экижидириче угландырган 11 янзы-бүрү хоойлуларны амыдыралга боттандырар сорулга-биле пенсия, пособиелернин эде санаашкыннарын чорудуп келген. Бо апарган улуг харысалгалыг нарын ажыл, бодап-даа көрүнер даан, чүгле назылап кырааны дээш пенсия ап турарларның болгаш инвалидтернин пенсиязын безин дөрт удаа эде санадывыс. Бистин шугумувуста колдуунда-ла херээжен кижилер ажылдап турар. Олар шупту өг-бүлелиг, ажы-төлдүг авалар-дыр, ол ажылга кайы хире күш, үе үндүргенил деп бодаарыл. Оларның санаашкынны шын,ончуг кичээнгейлиг чорутканындан пенсияларның, пособиелернин хемчээли улуг хамааржыр деп чүвени харысалга-биле билип турарлар. Кызыл хоорайда-даа, районнарда-даа килдистеривистиң ажылдакчылары барык ийи чыл хире дыштанып суббота күннеринде ажылдап келген.

Бергедежи бээр чүүлдерге бо-ла таваржы бээр бис. Чамдыкта олар бистерден хамаарышпас чылдагааннардан база болу бээр-дир. Чижээ, пенсионерлерниң пенсиязын эде санап өстүрер дугайында хоойлуну октябрь 21-ниң хүнүнде хүлээп алгандыр, а ону санап чорударының дүрүмнерин Москвадан телефон-селектор дамчыштыр октябрь 27-де алдывыс. Бодап-даа көрүнер даан, 52 хүн кижиниң пенсиязын бистер үш хонук иштинде канап-даа эде санап шыдавас болгай бис. Чамдык пенсионерлер дыннадыг бо хүн үнген болза, ону дораан экселиннер деп өгеп кээр-дир. Ындыг өгелде чөп, оларны бис билип турар бис. Ужуруннүн тайылбырлаар апаар ыдыг-ла-дыр бис.

— Ындыг харын, эде санаашкыннар чоруп турар дугайында чугааларны бис база ажыл-херээвис аайы-биле бота дыннаар бис. Ынчаарга ол телевирлерге чогум черле чеже хире акша-төгерик чаңыгаттынган боор чүвел? Пенсияның айда кудуку немчээли чеже хирел?

— Бистин республикада амы үеде 63 мүн ажыг кижи пенсия, пособие ап турар. Пенсияларны өстүрүп, эде санаарын дооскан боон турар бис. Ынчаарга пенсияның айда ортумак немчээли ам 3500 рубль, а эң кудукузу — 1925 рубль, ол хире немчээлди пенсионерлерниң 70 хуузу ап турар. Ынчаарга февраль 1-ден эгелеп, назылап кыраанылыбле пенсияның адаккы немчээли база өзер.

— Ол сан-түүнү бөгүнгү өртектерге хамаарыштыр алыр болза, дыка эвээш-тир аа, Сергей Дамбаевич?

— Айтырыгның ол талазы ындыг харын. Ол пенсионер кижиниң пенсияже үнер күрүнүде шалынындан хамааржыр. Пенсия пособие ап турар кижилерге 1992 чылда өске чарыгалдарывысты санаваска, 1 миллиард 140 мүн. рубльдан чарыгаан бис.

— Пенсиядан ангыла, эргежок чугула апарган таварылгада дуза чедирери база бар болгай.

— Назылап кыраан, дараан, бодун бодуу ажаан шыдавас апарган таварылгада, кыраанларны өскүс-характар 4 бажың-интернат бар. Улуг-Хем районда Хайыракында рының социал камгалалы дээш эвээш эвес акша түүнүг пособиени ап турар. Чамдык ада-иелер, ажыы-биле чугаалаарга, ону уруг-дарының ажылалынга эвес, өскээр чөптүг эвес ажылган турары чажыт эвес болгай, чижээ, арагага үндүрүп турарлар бар-дыр, ындыг байдал бистерни дүвүредип турар чүве. Ол акшаның үнезин чедир билбейн турары хомуданчыг. Черле ынчаш рынок үезинде кызымак, ажылгыр-тывынгыр, шимченгир болбас болза ядараар дээрзин чонумга барган-на черимге тайылбырлап, чугаалап чоруур мен. Терен хемни чүгле эки эштип билир кижи кежип болур, эштип шыдавас, билбес кижи болза дүжүп-ле каар-дыр. Бо талазы-биле бодалдарым кээр чүүлдер, шынап-ла, бар болдур ийин. Азырадыкчы хөөнден үнерни кижи бүрүзү черле билзе эки деп бодаар мен.

— Ындыг-дыр, Сергей Дамбаевич, пенсия, пособие эде санаарынга таваржып турар бергелер дугайын үстүнде чугаалаалыңар, ынчаарга саналга чорудар ажылдакчыларынарның ажылын чигедир сорулга-биле санаашкын чорудар техниктиг херекселдерни ажыглаар үе черле келбээн эвес деп бе?

— Ол харын, бирээде, механизация ажыглавайн чорудуп турарывыс мени дүвүредип турар. Ынчангаш ажылывыска компьютерлерни ажыглаарын чедип алыры онза чугула апарган. Ол ажылды Кызыл хоорайдан эгелээн бис. Бо айдан эгелеп ажылган кирер. Бо хемчегленни чорударынга бо чылын 10 мүн. ажыг акша керек. Москва база деткип, дузалажыр болган.

Ийде, социал камгалал ажылын үеним негелдезинге дуушпур чорударынга тускай эртем-биилиг кадрлар эгежок чугула. Ол сорулга-биле черлериниде 16 кижини өөредип турар бис. Москвадан социал камгалал органнарының тускай эртемиилерни белеткээр күрүне институдунга бо чылын 9 кижини өөредирин дугуржуп алган бис. Айтырыг шинтпирлеттинген, студентилерни шилип алыр, белеткээр ажыл аидан эгелеп чоруп турар. Ында ам 9 кижи өөренип турар. Өөренип турар ол студентилеривисти утпайн турар бис. Эрткен күзүн оларга бодум база чедип чордум.

Үште, хоойлу-дүрүм кончуг дүрген, барык хүн бүрү чыгыы өскерлип турары-биле ажылдакчыларывысты социал камгалалының ажыл-чорудулгазы-биле холбашкан доктаамал курстарже билиг бедидери-биле база өөредип чорудуп турар бис.

— Бөгүнде эң хөй хемчээлдиг пенсияны кым ап турарыл?

— Дайын инвалидтерни ап турар.

— Ол хоочуннарны ийи пенсия ап турар дээр болгай харын.

— Ийи пенсия ап турары шын. Бирээде, дайын инвалиди болганы дээш, ийиде күш-ажыл пенсиязы азы күш-ажыл кылып чораан ажыл стажынга хамаарыштыр.

— Таңды районда пенсионерлерге дуза чедирер биче бүдүрүлге бар дээрзин бир хоочуннуң чугаазындан дыннаан мен, кандыг бүдүрүлгел ол, Сергей Дамбаевич?

— Бистер пенсияны ону алыр кижилерге чедирип турары дээш харылзаа черлеринге хоойлу ёзугаар акшаны төлеп турар болгай бис. Эрткен чылын ол чүүлге 11 мүн. ажыг акшаны үндүрдүвүс. Ынчалзажок көдээ черлерде ол ажыл негелдеге дүүштүр тургустунмаан боон турар. Харылзаа черинге берип турган акшавыс-биле ол биче бүдүрүлгени тургускан. Шак-ла ындыг бүдүрүлге Кызыл районда база бар.

— Үстүнде чугаадан алгаш көөрге, чоннуң социал камгалалынче угланган болдунарла хемчегленни министерство ап чорудун турар-дыр...

— Ажылывыстың кол-ла сорулгазы ол болганда кижилер дээш ажылдаар апаар бис. Ол-бо чөпленге айтырыглар турузуа бээривис-даа ында. Тыва Республиканың Дээди Советинин чоокта чаа болган сессиязында санал кирериби-биле сөс алдым, ынчалзажок саналга көрдүүген үеним чедир бербейн барганындан, бодалымнын кол-кол чүүлдерни чедир илередип четтикпейн барган мен. Саналым сес минута болур турган. Ажылда бар четпестерни, ылангыя акша-төгерик чээлине берип турарында банкының контроль чогун, оон чылдагааны национал банк дугайында тускай хоойлуну Дээди Совет, Чазак чери чүге хүлээп албайн турарын тургузар бодаан мен. Шугумчүлелге бо талазы-биле Чазактың чамдык дарганларын доорт адын адап турган шылыр турдум. Ынчалзаа-даа кол бодалдарымны чамдыызын илереттим. Депутаттар мээн кодурген айтырымны деткип, банкының ажылын хынзаар тускай комиссияны тургусканынга каттыжар мен. Бистер, министрлер, депутат болбайн турар болгай бис, сессиянга чалап, сес бергенинге четтирдим дээр мен.

— Бистиң солунга силерниң чүүлдерингер чүгле ам эвес, профэвилелдеринге ажылдап турган үенерге база парлаттынып турган болгай, бистин номчукчуларывыска хууда амыдырылнар дугайын какысы-даа болза, чугаалап көөрнерни дилээр бодай-дыр мен.

— Профэвилелдериге 25 чыл ажылдаан мен. Анаа чоннө-биле ажылдап, күш-ажыл хоойлузун, күрүнеин социал страхованиезинин дүрүм-хоойлуларын шингээдип алганым мээн оон сонгаргы ажылымга ажыктыг болган. Профэвилелдериниң ат-алдарының чоорту кошкан, акша-төгерик чок апаар чыдарынга хомудаар мен. Кайы-даа, кандыг-даа ажылга чораанда, чоннуң дээш ажылдаар мындыг чүведир ийин.

Хууда амыдырал дугайында чүү чугаалап болуруа? Ында чажыт-даа чок. Улуг-Хем кожуунга төрүттүнген мен, чамдык улус мени Барын-Хемчик оглу дижир. Ажылдап эгелээн черим харын ол, орта өг-бүлелиг болдум. Улуг апарган ол биле кыстыг мен. Уруулуг — чуруккү, оглум — механик. Уруглаарым ааны — башкы, ам пенсиядa. Дагаа чылдыг мен, каш ай болгаш пенсионерлериниң тывызык чугаалажыры дег, ийи-ги аныяк назынче кирер мен.

Вера КУУЛАР беседалашкан.

КОНКУРС ЧАРЛАТТЫНГАН

Тыва Республиканың Чер курлавырларының болгаш таарыштырылгазының талазы-биле комитеди «Тыва черниң ээзи» деп конкурсту чарлаан.

Конкурстуң сорулгазы болза чер ээлериниң, чер ажыглакчыларының бааз арендаторларының эргелерин болгаш хүлээлгелерин хоойлу ёзугаар быжыглап тургузарын, черни хумагалыг ажыглаарының болгаш камгалазының талазы-биле национал чанчылдарны, хамааты харысалганы эгидерин, хөрүүнүң үүш-дүжүткүр чоруун катап тургузарын, бойдус хүрээлелин камгалап арттырарын болгаш экижидерин, кижи төрелгетеннин черге хамаарыштыр үнелиг чүүлдериниге өзүп орар салгалдың кижилерин кижизидерин, черге ажыл-чорудулга кылырының янзы-бүрү хевирлерин сайзырадырынга чогуур байдалдарны тургузарын, республиканга чер политиказын деп эргеге ажылдап кылырын болгаш хөгжүдерин пропагандаларын болгаш чырыдып бижиири болур.

Конкурстуң негелдерин мындыг янзылыг болур. Анаа киирген материалларга Тыва Республиканың Чер кодекизин, «Чер реформазының дугайында», «Арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар дугайында», «Көдээнің социал хөгжүлдезинин дугайында», «Чер дээш төлевир дугайында» хоойлуларны база ук хоойлуларны боттандырар талазы-биле республика Чазааның хүлээп алгылааны доктаал-шинтпирлерининң күүсеттинин турарының, Тываның араттарының, тараачыннарының, хоорай, суурларының чурттачыларының черни ажыглаан база камгалаан турарының, черни хумагалыг көөрүнге аныяк салгалды кижизидер талазы-биле олардың чаагай чанчылдарының, арга-методтарының айтырыглары көргүстүнген турар ужурлуг.

Черни хумагалыг ажыглаар болгаш камгалаар, оон үүшдүжүткүрлүг чоруун экижидер, оны бойдустуң болгаш ажыл-агыйжы чоруктуң таарымча чок чоруктарындан камгалаар, черге ёзулуг ээнин тургузар, ашыяк-оскенин араттарының болгаш тараачыннарының черни камныг ажыглап чораан эки чанчылдарынга өөредир талазы-биле улус депутаттарының чер-чер Советтериниң, тус чер чагыргазының, эргеленп-башкарылга органнарының, арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар ассоциацияларының бааз ындыг ажыл-агыйларның, көдээ ажыл-агый кооперативтериниң, арга-ыяш болгаш суг ажыл-агыйларының, дузалаг ажыл-агый бүдүрүлгелериниң, сад болгаш огород эштежилгелериниң кежигүннериниң ажылының эки дуржулгаларын чырыдар.

Черни ажыглаар болгаш камгалаар талазы-биле колхозтарының, совхозтарның, кооперативтериниң ажылының дуржулгазын чырыдып тура, рынок харылзааларының негелделерине дүүштүр черде ажылдап турар кижилерге черни тускайлап берип, оларны эт-хөренги-биле канчаар хандырып турарыче код кичээнгейни салза чогуур. Рынок харылзааларының культуразының, эртем-шинчилел ажылдарының, черни ажыктыг ажыглаар база камгалаар талазы-биле чер ээлериниң, ажыглакчыларының, арендаторларының дугайында чүүлдерни, рассказтарны, шулуктерни, ырларны, фото-чуруктарны, фоторепортажтарны хүлээп алыр.

Конкурстуң түүнелдерин бо чылдың декабрь айда үндүрер. Солунларны парлаан, радио, телевидениеге дамчыткан эң эки материалдар дээш дараазында акша шаннаалдарын доктаатканы:

бирги чер дээш 5 мүн, **ийигизинге**— 4 мүн, **үшкүзүнге**—3 мүн рубль.

Башкыларга дараазында шаннаалдарны тургускан: **бирги чер дээш** 5 мүн, **ийигизинге**—4 мүн, **үшкүзүнге**—3 мүн рубль.

Ниити өөредилге школаларының өөренгикчилериниге доктаатканы **акша шаннаалдары:** бирги чер дээш 3 мүн, ийигизинге —2 мүн, үшкүзүнге— мүн рубль.

Конкурска республиканың бүгү чоону киржип болур.

○ Чер—чоннуң ниити байлаа, байлакшылдың үнер дөзү

ӨГБЕЛЕРИВИС ЫДЫКТАП БЕРГЕН

Черни сатпаалыңар

Саглы — Тываның кылыг-кызыгаар черлериниң бирээзи. Кызылдан анаа чедир 400 ажыг километр. Арғыжар орву берге — кадыр-берт хөй арттарны, сыннарны ажып, хорумдашты кырлаалып, шапкын хемнерни кежип чораан, анаа чедер. Ол далай деңнелинден 1700 метр бедик черге турар. Оон агаар-бойдузу Мөнгүн-Тайга районуунан ылгашпас, шүүт дөмей. Ол хиреде бистин черивисти ол район-биле дейневээн, ынчангаш холга алыр акша-шалыныыс ээлээш.

Саглының агаар-бойдузу, шынап-ла, кадыг-ширин — кыжы тос ай үргүлчүлээр, чамдыкта июль айда безин хар чаап, соок хадын хадып турып бээрге, мал-маганга дыка-ла берге. Хорамча улуг-ла болур. Ындыг болзажок чоннуң:

Саглыш ышкаш чүве болза,
Саглы ышкаш хову болза

— деп ырлажып турары. Бистин өскен-төрээн черивис, шынап-ла, байлак оран! Долгандыр тайга-сыннар-биле бүзээлеткен делгем сарыг ховуларлыг, шолук хемнерлиг, улуг эвес шынаалдыг. Ынчалзажок балык, чылан, хайыракан чок эдеп оран. Оон өске аннарның, куштарның бүгү хевирлери бисте бар. Сеелгу чылларда кырлып төнеринге өткен тарбаганнар ам албээ-биле өзе берген. Кыштаглар өдектериниде, улуг оруктар чанында бедик үнгүүлерлиг апарган халчын турар.

Саглының чону база-ла байшыырак — сумуда ниитиниң болгаш хуу кижилериниң малының баш саны 40 мүн ажыг азы бир кижиге-ле 20 баш ажыг онаажып турар. Даглары, ховулары кадар оттуг болганындан шээр мал өстүрерингеончуг-ла таарымчалыг. Сиген кезер шөлдер, мал одарладыр шыныаалар эвээш болганындан мыйыстыг бода малга арай таарышпас чер.

Бистин ада-өгбелеривис черчуртунун ындыг онзагай байдалын эки билир болгаш, Саглының одарларын, ховуларын шаг-шаандан бээр боттарының аразында үлежип алгаш, ниитизи-биле ажыглап чорааннар. Оларның салгалдары, бистер, амгы үеде черивисти база-ла ниитизи-биле ажыглап турар бис. Чыраа-Бажыңдан 40 ажыг өреге, Шара-Хорагай-Бажының алаактарындан 50 ажыг, Улуг-Кужурдан 20, а Хорумуг-Ой унундан чүс ажыг өреге сигенни кезип алгаш, малын азырап турар. Рынок харылзаалары эгелээн бо берге үеде чоп улам демнежип алгаш, арбай, картофель, көк-суланы тарып эгелевис. Булак-Аксын 17 өреге кажаалаан, анаа багай эвес дүжүтү өстүрген. Машина-техника четчир эвес, хол-биле кезип алган тараавысты аът-биле бастырган, хат-салгынга арыглан ап турар бис. Ындыг арга-биле Д. Конгай 38 шоодай, О-Х Ооржак 26, О. Тойлу 16, О. Чечек-оол 14 шоодай арбайны ажаан алгаш чону-биле үлешкеннер. Сундуйлар картофель олурткаш, үш машина ишти дүжүтү ажаан алды. Олар ол дүжүду-биле школа столовоязын хандырганнар. Мен 2 машина көк-суланы ажаан алдым. О. Сарыг-оол кызыл-тас тарыды. Үнгениончуг чаагай болган. Ол тараа бышкалак чорда, соок дүжүп, хар чаапты.

Бо чылын картофель болгаш арбай аймаан арбыдады тарыыр деп дугуржуп турар бис. Бо берге үеде черивис бисти чемгерип шыдаар дээрзинге бүзүреливис улуг. Чер ниитиниң, бүгү чоннуу болур болза ол бисти чемгерип шыдаар. Ынчангаш Саглының чону черни хуу өөчү болдуруп, ону садарынга шуут удур.

Республика солунларынга чамдык кижилер Тываның черни хуу өөчү кылдыр кезиктөмдыктап садыптар болза, ажырбас деп бижий бээринге,ончуг-ла таарымнас мен. Таңды районда Оюн Корода Тываның черни Европада Бельгия, Дания, Швейцария дээн бичин чурттарының черинге деннеп, 1-2 гектар кылдыр хуу өөчүге садыпса ажырбас деп бижиди. Кадыгдошкун агаар-бойдустуг бистин черивисти ыымчак агаарлыг болгаш дүжүткүр шөлдерлиг ол чурттарының черибиле канчан деңнээрил? Бирийн гектар черни канчап-даа мал одары, тараа шөлү кылыптары берге деп бодаар мен. Оон ангыда, черни тустус кижилер садып аппаар болза, оларның аразында марылдаа-чөрүлээ ыяап-ла тургустунун кээр. Чүге дээрге эки чер алганнары байын, багай чер алганнары азы ону садып ап күш четпес кижилер ядарааш турун бээр.

Өршээ хайыракан, ада-өгберивистиң ыдыктап берген черивиске дегбейн, ону саттырбайн көрүнер, депутаттар, даргалар!

Бичиш МОҢГУШ.
Өвүр район.

ЧЕР — ЧЕМГЕРИКЧИВИС, ЧАЯАКЧЫВЫС

Людмила Михайловна Седеннің алыс төрээн чурту— Белоруссия. Амгы фамилиязын кичээнгейге алган кижи ол мында турум «киир бижидип» алган дээрзин эскерери чугаажок. Ол бо Шагаан-Арыг хоорайга 1986 чылда амгы Санкт-Петербург хоорайның көдээ ажылагый институдун дооскаш, хуваалда ёзугаар келген. Баштай-ла ынчангы РАУК-ке чер тургузукчузу эргелужаалдан алган ажылын эгелээн. Ындыг үр эвестен бээр Улуг-Хем районда чер курлавырларының болгаш чер тургузуунуң талазы-биле комитет даргазында ажылдап турар.

— Людмила Михайловна, бо анаа-ла бир ат солуушкуну эвес дээрзи тодаргай Эрги атбажынарның чүүү «таарышпаны ол», комитединерниң ады чугаажок чаа-чаа хүлээлгелерни база даандырып турар чүве боор, аа?...

— Шын эскерديнер. Ниити ажыл-чорудулгавыс биеэги хевээр не-чер-биле холбаалыг ыылдыр артсажок, албан-хүлээлгевисте өскерилгелер, чаа эрге-хүлээлгелер немешкени тодаргай. Оон башка бир сестү шуут ап каггаан, өске бир чаа сестү адреске кошкан ажыы чүү деп.

Баштай-ла тургустунган үевисти, чылывысты тодарадып алыылы. Россия Федерациязының (ынчан РСФСР) Президентизиниң Чарлыы-биле 1990 чылдың февраль айда тургустунувус. Чогум ынчаарда бистин эң бирги кол-ла сорулгавыс — чер-черлерге чер реформаларын үе-үелеп эллчег аайы-биле чорудары болгай. Оон бирги үе-чадазында черге кижиниң хамаарылгазын тодаргайлаары, оон ээлерин тывары турган. Чижээ, коллективтиг хуваатынган өнчү (чер) күрүнеин, салгал дамгаан чер дээн хевирлиг. Ол-ла ажылды эгелеп турган, районда бүгү чер ээлериниң (ажыглакчыларының) дөгерезинин дамзызын тургустувус. Ынчан чаа тургустунган Чаа-Хөл району база бисте бактаап кирип турганындан ажыл көвей турган дээрзи билдингир. Ам олар чер талазы-биле боттары тускай район комитеттиг апардылар.

Бирги эллчег шагда-ла доозулганындан «реформа» деп сестүн эргижирээни ол, ынчангаш ат-бажывыска ол сес артыкталган. Ынчалзажок ажыл-иженистин кол-ла угланыышкыны эрги хевээр арткан болбайн аан. Чижээ, биеэги ёзугаар ниити район девискээринде чер ажыглалының талазы-биле ажылды чүү-биле бис харылаарывыс чугаажок. Ынла чамдык эрге-хүлээлге мурнукузундан өскерли берген. Бо дугайын Россияның Президентизиниң чер ажыглалының талазы-биле сөөлгү Чарлыында тодаргай магадылдан каан. Ол Чаплык ёзугаар бистин ышкаш мындыг комитеттер Россия Федерациязының девискээринде чер талазы-биле чигине политика чорудар ужурлуг кол күрүне органы болур дээрзин ук Чарлыкта тодаргай айыткан. Бистиң амгы кол-ла сорулгавыс— бүгү-ле чер реформалары азы ажылдары болур, ону бо талазы-биле доктаатынган дүрүм ёзугаар чоруттунган турарын хайгаараары.

— А арат, тараачын ажыл-агыйларын канчаар тургузарыл?

— Чурум чангыс. Олар база бисти дамчыштыр эртер. Чангыс сес-биле, район девискээринге бистиң үчёдувуска турбас, бистин билбезивис деп бичин кириндек-даа чер турбас дизе ажырбас. Бо талазыбиле район девискээринге доктаал-саавырны үндүрүп, чогуур бижик-документилерни кылып турар бис. Черле ынчаш, эрге-магырга талазы-биле билбес мен, бүгү чер Советтериниң турар ужурлуг чүве бо. Араттарга-даа черни олар тускайлап бээр ужурлуг. Кандыг дилиндек чер кайы суур, көдээ, хоорай Советиниге хамааржыр болдур, ол Совет бо талазы-биле тускай шинтпирни хүлээп алгаш, чогуур саазынарны бисче чорудар. Бис ону хоойлу ёзугаар ол кижиге быжыглаар ужурлуг бис.

Көдээ Совет бүрүзү тускай чер девискээрлиг дээрзи билдингир. Ол оон девискээринде турар колхоз, совхозтуң сиген кезер, тараа тарыыр, мал одарладыр дээш ажыглап турар шөлдери-дир. А суур, хоорай чоогунда чер, арга-арыг ол Советтиң хамаатыларының дузалаг ажыл-агыйын тударынга ажыглаттынган турар ужурлуг.

— Бир эвес тодаргайы-биле чугаалаар болза, силерниң ол чаа, эрги комитединерниң ажылы чүл?

— Бүгү-ле чер айтырыы бистиң эргевисте болганда, кылбас-тутпас чүвевис-ле чок ийин. Бети чижек, маргылдаалыг айтырыглаңны шинтпирлээри дижик. Ийе-ийе, ындыг маргылдаалыг чаргы-чаалыг чүүлдер бо-ла тыптын кээр боор. Албан организациялар, хамаатылар, тус-тус көлээ Советтер, харын-даа районнар аразынга дивес силер бе. Ынчангаш чер ажыглалының талазы-биле контроль-хыналданы доктаамал чорутпааже хоржок. Ажыглал чок ээн чыткан кандыг-бир черге «ээ тыптыы» бээрге чөрүлдээлер, маргыштыг чүүлдер ынчан тыптып үнер боор чүве. Ынчангаш черни оон ёзулуг ээзиндеп чогуур чөпшээреллиг, тускай бижик-шынылгалыг ажыглаар болза эки. Чижээ, кандыг-бир организация боттары карьер үндүрүп, элезин, дой-довурак казып эгелээн дижик. «Боттары» дээрге-ле чөпшээрел чок дээни ол-ла болгай але. Бо таварылгада бис оларга торгаал онаагаш, карьерни дуглаап, ажылды соксадырын негээр эргелиг бис. Азы тус черде көдээ, район Советтериниң чөпшээреди чокка чаа орук безин үндүрүп ээрзи хоруглуг дээрзин айытса чогуур.

Үстүнде чугаадан өлдээртир билген боор силер, чер талазы-биле хоойлулар күүселдезинин чер-черлерде канчаар тургустунганын хынаар ажыл бага бистиң кол кичээнгейивисте. Чангыс чижек, арат, тараачын ажыл-агыйларга черни кандыг-даа шаптыктаашкын чокка тускайлаар дугайында Чазак доктаалы бар. Азы күзээр, күзевезиизедаа бээри сээн хүлээлгеи. Ол хиреде чамдык совхоз директорлары оларга артыкшыллыг черни бербес дээш кандыг чылдагааннар дилевес дээр силер.

— Кандыг-бир чурттакчылыг суур санында кижи бүрүзү черни амы-хууда ажыглаар ыылыр ап болур-ла чүве ийнаан?...

— Маная «ийе» деп дораан харылаптары болдунмас. Чүге дизе черни тур азы үзүн хуусаада ажыглаар ыылдыр ап болур улустуң данзызында ажыл чоктар болгаш аргажок бичин, азы четпээн ажы-төл кирбейн турар болдур эвесте. Ынчалзажок «ажыл чок» деп кымны ынча дээрни маная тодаратпаже хоржок ышкаш-дыр. Пенсионерлерге болгаш колхоз, совхоз бүдүрүлгезиниң хоочуннарынга черни кымдаа-даа мурнай тускайлаар ужурлуг бис. А ажыл ыылыксавас чалгаанайларга бо талазы-биле байдал сыр дедир болуру чугаажок. Оон-биле чергелештир көдээде кандыг ийик? Кандыг-даа улуг-биче суур, сүүржүгаш ыяап-ла ол-бо совхоз, колхозтуң төөу, салбыры болур. А ук ажыл-агыйга дорт хамаарылга чок уруглар албан чедериниң, школа, садыг, эмнелге ажылдакчыларының черге хамаарылгазы бар бе? Ындыг айтырыг тыптын кээрге албан. Олар эзт, сут, дүк бүрүбейн, тараа өстүрбейн турар болзажок, бо-ла ажыл-агыйга ажыл-чорудулгазы дорт эвес-даа бол, хамаарылгалыг, ажыктыг үүлеин бүдүрүп турар улус болганда, оларның черге хамаарылгазы колхоз кежигүннери, совхоз ажылчыннары-биле демей-ле дизе ажырбас.

— Силерниң тайылбырыңар менээ туржук, хөй улустуң бо талазы-биле билинн ханылатканы чугаажок. Ынчаарга чер санныг, хемчээлдиг болгай. А ону алыр күзелдиг кижилер хүнүүн немежип орар. Бистиң кижи бүгүдевиске ол четчир бе? База чер ажыглааны дээш төлевирлиг-ле чүве ыйнаан.

— Кандыг-даа совхоз, колхоз девискээринден чижеглеп 300 өг-бүлеге таарыштыр черни дузалап ажыл-агыйын чорудар кылдыр баш удур тускайлап, сиген каан боор чүве болгай. Кандыг-бир кижи арат ажыл-агыйы тургузуп алыр диген дижик. Хоойлу ёзугаар 42 гектарны кандыг-даа чугаа-соот чокка алыр ужурлуг сеи. Бир эвес айыттынган гектардан хөйү күзезиизе база ажырбас. Чүгле арендалап ал. Бо таварылгада чер ажыглааны дээш өртек-үне харын өзери чугаажок. Мурнунда бо талазы-биле контрольдун кошкак турганы ажыглап алгаш, чер ээлериниң бир чамдызы оны ажыглааны дээш көпеек-даа төлевейн турганын маная миниң чугаалаары артык эвес. Чижээ, эрткен чазын хөй-хөй коллективтер «Куш-ажылдың хостуу» совхозтуң девискээринге картофель тараан, төлевээнин билир мен. Директорлар солушкаш, бо айтырыг кичээнгей чок эрте берген. А совхоз бодуу ук чер девискээри дээш дөмей-ле төлеп турар болгай. Ол-даа, арендатор тараачын-даа, силер биле бистер-даа безин чадаарда, бажың даштында огородувус, мал тудуп, азырап турар черивис дээш төлээривис албан.

— Төлевирден хостаткан улус база бар ышкаш чүве ийни.

— Ийе, бар. Ол кадык камгаланы, улус өөредилгези болгаш культура-дыр. Бо бөлүктүн улузу чер ажыг ажыглаанын дээш төлевес эргелиг. Оларга немежип болур чамдык хамаатылар база-ла бар харын. Болар дээрге Адаа-чурттуң Улуг дайынының инвалидтери болгаш киржикчилери-дир. А пенсия назылыг улусту ол төлевирден хамаарышкан көдээ, хоорай Советтери 50 хуу чедир чиигелдеп тыпсып болур. Кандыг-даа таварылгада чер ээзи кижи бүрүзү ол-бо черни ажыглаарын чөпшээредип алганын бадыткап турар, холга туткан шынзылгалыг болур ужурлуг. Ол күрүне актызы ийикпе, хереченгел-даа боон болур. Бир эвес шынзыдар документ чок болза, ол черни ол-бо кижи бодунун кара туразында эзлеп алган деп санаар апаар. Ийе, сен та күрүне бажыныңда, та бодун хууда бажыныңга олуруп тур, хамаанчок дээрим ол. Биске келген сөөлгү медээлер ёзугаар алырга, районуун көдээ суурларында черни хуужуткан талазы-биле шынзылгалар тыпсыры доозулган. Ам Шагаан-Арыгда бо ажыл кидин түүк чоруп турар. Бо талазы-биле сонуургалдыг кижилер тус-тус хоорай, көдээ Советтерге келген турарын сагындырайн.

— Бодуларыны ажыл-чорудулганарны кылып тура, кандыг-кандыг кол хоойлу-дүрүмнерге даянып ажылдап турар силер? Хажыдыышкыннар хөй бе, силернин анаа хамаарыштыр ап чорудун турар хемчегленнер кандыгыл?

— Код хоойлулар үш. Оларның шуптузун Тыва Республиканың Дээди Совети бодунуң хуралдарынга бэдылаап, бисче күүседи-биле чоруткан мындыг. Олар бо: «Чер талазыбиле кодекс», «Чер реформазының талазы-биле хоойлу» болгаш «Арат, тараачын ажыл-агый талазы-биле хоойлу». Адааның хоойлуларның чамдык албан, бүдүрүлге черлериниң ол ышкаш ийи-мангыс хуу-даа улустуң талазындан хажыдыышкыннар улай-улай эвес-даа бол, ында-хаая таварышкылаар чүве. Кызылда чагыргалыг 1 дугаар орук-туудуг участогу Шагаан-Арыг — Кызыл оруунун Ийи-Тал суурнун үстүнде кезек черни асфальт-биле шыарда, кымгаа-даа дыннатпайн элезин алыр карьер казып алгаш, элээн улуг акша түүне торгаткан. Ол ышкаш арат болгаш тараачын ажыл-агыйын ажыдын алыр дээн кижиниң дилег биллирийишкини оон кирген хүнүнден эгелээш, бир ай иштинде шинтпирлеттингеи турар ужурлуг. А бо таварылгада дарганың... демир-үжүү «шак дүжүп», таптыг-ла үш ай иштинде чангыс сес-даа биженнимейн стол нетинге анаа чаткан боон турар.

— Арат ажыл-агыйын ажыдын алыр дээн кижи чүден эгелээрил?

— Эң эгезинде ол көдээ Совет биле совхоз удуртукчуларынга ийи хоолгалыг биллириишкинни киирер. Дараазында демги ат салдырган болгаш бүгү-ле херек ужурлуг чыгдынган документилери-биле биске келирге, оон ынай бис оон эчис күзелин дарый хандырар дээш доп-дораан ажылдап киритер бис. Бо-ла ийин.

Седип МОНГАЛ беседалашкан.

ҮЕНИН ӨННЕРИ

ТУСКАЙ ҮНДҮРҮЛГЕ

Ном болгаш номчукчу

БААЖЫЗЫ—ҮЕНИҢ СУДАЛЫ

Сураглыг тыва сатирик В. Б. Монгуштуң шоодуглуг чогаалдарын номчукчулар эки билир. Оон «Каткы-бажы каткан эвес», «Кадай-кыстың чаңы чараш» болгаш өске-даа солун номнарын ам кижи садыгдан тыппас, дораан-на арлы берген болгулаар. Бо база-ла аңаа таварылга эвес, ында ылап-ла бажы, чылдагаан бар дээрзи чугаажок, а чамдык авторларның номнарын доозун үглей берген үр үеде чыткылаар боор-дур.

Василий Монгуштуң чогаалдары эрээн шокар амыдыралдан үндезилеттинген. Үениң изиг тыныжы сингениндеи эскертинери берге болуушкунарны безин автор сыыртыыштаптар аргалыг.

Тываның ном үндүрер чери талантылыг авторнуң чаа номун «Бодаңыры ботка херек» деп тывынгыр ат-биле чырыкче үндүрген, оон тиражы он беш мың кезек болгаш. Чаа чыындыда өөредиглиг, чамдыкта каттырынчыг-даа апаргылаар чечен чугаалар болгаш бистиң амыдыралывыстың карангы талаларын көрүнчүктелдирип турар шоодуглар кирген.

«Кижиниң шокары иштинде» деп бистиң мерген угаанныг бурунгуларывыс чиге-ле муңдурлаан болдур ийин. Черле ынчаш ийи буттуг кижиде чан-на бар болдур ийин, алыксак-чиксек, авыяастыг, чашпаа, а чамдыкта кузум дег, кара сагыштыг... «Ийи буттуг бөрүже» безин хуула бергилээр.

Маңаа «Дүн», «Хомудал», «Дүжүмет», «Меге каткы», «Адааргак кижи», «Оор», «Карангыда», «Когарал», «Бодаңырга ботка херек», «Чаргычы», «Озалдыг», «Хорадава», «Мен», «Акша хавы», «Бажылыг кижи бажым дээр» болгаш оон-даа өске чогаалдар тодаргай чижек болур.

Василий Бора-Хөөевич— дуржулгалыг автор, ынчангаш оон чогаалдарының маадырлыг тывызык оорур-хевирлер-биле бүргеттинген чечен-мерген деңнелгелер, метафоралар, чурумалдар байлак магадылаттынган.

Сандан САНДЮ.

Баштак аян-биле

ЧАРЫШ

Өртек биле шалың ийи
Өжешкен дег чаржып турар,
Солун болгаш берге өйде
Чонум-биле чурттап чор мен.
Өртек-үне маңы үнүп,
Өө тыныр тутсуп-ла ор.
Шалын, пенсия оон соондан
Шаа-биле далбайтып ор.

Кажан, кайа өртек-үне
Дая көрүп, доктаар ирги?
Президент Ельцин-не
Билип, санап олур боор он.

Эрес-оол МОНГУШ.
Хандагайты ортумак школазы.

Чаа ыры

ЫНАКШЫЛЫМ, КАЯА ЧОРДУҢ?

Сөзү Зоя АМЫР-ДОНГАКТЫЫ.
Аялгазы Борис ЧАМБЫТТЫЫ.

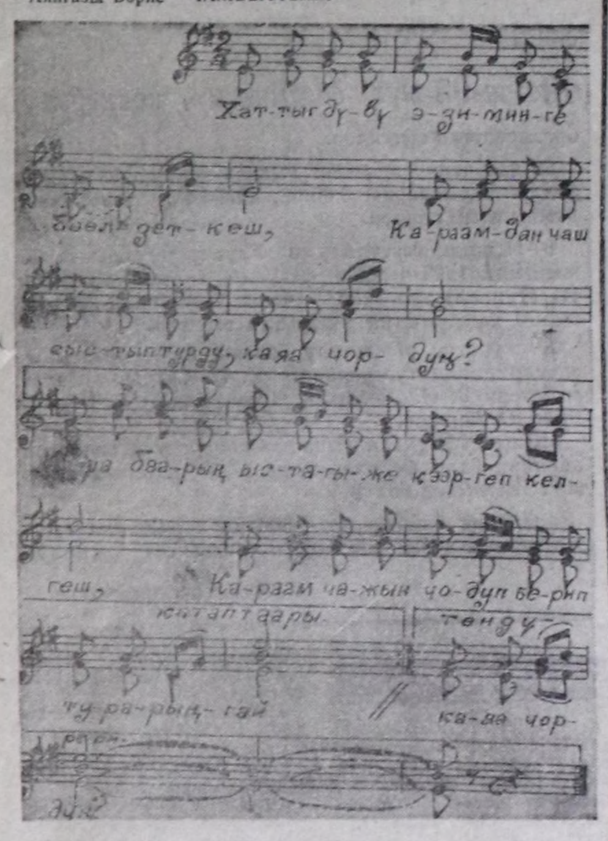

Хатыг дүвү эзиминге бөөлдеткеш,
Караамдан чаш сыстып турду, кайа чордун?
Кара баарын ыстагыже кээргеп келгеш,
Караам чажын чодуп берип турарыңгай.

Карангының имириндe аза бергеш,
Согур душ боон сенээ душтум, кайа чордун?
Кайгамчыктыг хулумзуруун менээ шаңнап,
Соокка даржап, дойганымны чылдырын кай.

Имистелген оттуг катап кывары дег,
Ийи караан дүжеп чордум, кайа чордун?
Кажан шагдан күзеп, маңаа, шылагымнан,
Хайралыг ынакшылым, кайа чордун?

СЕГИРЖИП АЛЫЫШКЫН

Болган таварылга

Ынчан таптыг-ла диинчилер аъттанып турар үе чүве. Хендергениң чурттакчызы Оюу Донгак өөренген чаңы-биле ийи ыдын эдерткеш, Могай бажыңче үнүпкен. Диикчи эрги одаанга келгеш, даалыңын дүжүргеш, аълын одагдан ырак эвесте өртей баглап кааш, дүне одаар ыяжын белеткеп алыр дээш турган сыраны ужургаш, одагже дажып алган. Ол-ла ынчап турган, ушкан дыт дөзүнде аскы хырааа ижээн дег үнүр көрүп каан. Оюу эр болуп келгеш-ле аннап, диинээр чери болгаш сезинмейн үнүр аксын урук-биле чушкупкан. Хөректенип үне халаан, хорадаан адыг-биле Оюу Донгак тутчуп-ла эгелээн. Оюу чогум хүрешпес дээрден башка, улуг-шыырак, мөге кижи. Канчангаш-ла Оюунуң холунга улуг бижээ тططуна берген. Адыгның таварышкан черинче шанчып-ла дүжүргеп. Ол аразында адыг Оюунуң бажының куйгазындан дыргактары-биле адыштаан, ариынче халыптай тыртып четтигипкен. Адыг алгырыпкаш, Оюуну салыпкан. Оюу онун оскунмаан ариында халыптай тыртып каан куйгазын бажынче эптей тыртыпкаш, өртээн аъдынга халып келгеш, мунупкаш, Могайны куду дап берген. Эки аът ээзинге эш болур, күжүр доруг болула Могай үнүнга кыштаңга маннап кирип келген. Аалга инек соккан үве дег ханныг кижи келирге, малчын Самдан Кыргыс баштай корга берген. Оон соонда балыын шарып, изиг суг-биле ханын чүп аарга, күдээзи Оюу болган. Күжүр доругну шанактаан, Баян-Талалаан, Хову-Аксынга эмнелге черинге эккелген. Самдан Кыргыс эмчиге аарыг кижиин дүне хүлээдип бергеш, орус эмчиге бо кижини адыг балыглапкан, эмнеп көрүнер деп дилээн. Балыгны арыглап аштааш, куйганы даарап каан. Оон байдалы чүгээртээн. Самдан Кыргыс эртен чер чырыааанда аалынче чаныпкан. Аалга Самдан чедип кээрге, чоок-кавыныңа малчыннары чыглып келген мунгараан, качыгдап ыглажып турганнар. Самдан улусту оожуратканш, кезек эрлер чыггаш: «Балыглаңган киживис эмчиде үгээр эки чаңгыс сорулга— адыгны бижектиг эр кижилер барып даялаар. «Аныяктар даарта Хову-Аксынын эмнелгезинге хан дужаар» дээш, анчы хевин кеде берген. Улусту-даа кээргевес аттыг кижи бо аа?—деп, фронтучу Донгак Бегзи-Хуурак химиренгеш, өшкү кежи хөректээжин кеде берген, Шупту эр кижилер Могай бажынче шуужупкан. Дүүн кежээки Оюунуң аъттыг изи саазында чуруп каан дег, үргүлчү эвес дээрден башка, кызыл хөй төктүп чораан. Кижи бүрүзүнүң чугаазы адыг бир болза өлген, бир болза бистин оруувуста «өжээн негээр» деп маңаа чыдар. Ижээнче черле кирбес деп шиитпирлеп алганнар. Оюу Донгак, шыпап-ла, мөге эр болган. Адыг-биле хүрешкен чери бугалар үскүлешкен-биле дөмей кара тевис. Хөй кижи ону магадап, сыгыржып, ижээн чоогунга келгеннер. Адыг хенертен хөректениң үне халааш, Бегзи-Хуурактың сөөртүп алгаш, ыңай болган. Бегзи-Хуурак адыг аспаанда хиреэзиде «Боолаванар! Боолаванар!» деп алгырып бар чыткан. Азыг диштиг араатан дириг кижи аппар чыдырда, канчап боолавазыл. Улуг октуу-биле Амыр Кыргыс «дарела кылган. Адыг алгырыпкаш, бели сөөртүне берген... Адыгны союн-бузарга Оюунуң бижээ чүрекке четпээн, баарга дээпкен болган. Бир эвес бижек үштуңган болза, хан төгүлгеш, дораан адыг өлүр турган, өжээн негээр дээш албан-биле маңаа чытканын улуг аңчы Амыр Кыргыс өөрүнге чугаалап, семис адыг чаан ийи чырыындан төгүлдүр сыспа дайнап орган... Орлан эр Оюуну чону «Адыг-Оюу» деп адаар апарган.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.
Улуг-Хем район.

ӨРҮ ШУРААР ӨПЕЯА МЕН

Кара шляпа кедип алгаш,
Халып ынай болурумга,
Аваам, ачам мени чаптаар
Азарганчыг өпеяа мен.
Өөрүшкүлүг ойнап-хөглеп,
Өрү шураар өпеяа мен.
Ойнаарактар салып алгаш,
Ойнаар-кызым хепкерип ап,
Оглумайлап, кызымайлаар
Омак-хөглүг өпеяа мен.
Кара шляпам кедип ойнаар
Каттырынчыг өпеяа мен.
Чараш өөрүм чедип алгаш,
Чаржып ойнап туруп бээр мен.
Челер аъдым мунупкаштын
Четтирбейн баар-ла мен.
Кедип алган кара шляпам
Келген өөрүм база чаптаар.

Охемчик ОНДАР.

ТАНЫВААН

Аажы-чаңы чаңгыс аай эвес, үргүлчү өскерлиг чоруур ындыг кижилерге чон эки үнеледи кажан-даа бербес. «Сагыштың бичези, саваның улуу эки» деп үлегер домакта ханы утка, кижизидикчи үлегер бар. «Сеткили улгадырга, секперевес» дижири ужурлуг.

Бөдүүн ажылчын ашак-кадайның чаг иштинде бүүрек дег, азырап өстүрүп каан чаңгыс уруу чоорту-чоорту өөчүхөрөнгизи өктереп, эн-не шыырак дээн бай кижилернин бирээзи апарган. Сеткили-даа улгаткан, белен-селен чүведаа тоовас, мендилежир кижилери безин эвээш болу берген. Чамдык улустуң чугаалажыры ышкаш, оон эрткен чүве чок дег оруун көрбес чыгыы апарган. Арагалаары база хөлчок. «Москвич» мунуксавас. «Волгага» олурукаар. Ашаан безин хүндүлевес, айбычызы ышкаш коннуур. Эдержип чораан эшөөрүн безин эскербестеп тоовастаан.

Бир-ле кежээ бажыңына билир-билбес аразында кара чаасканы самнап турда, хаалгазын кижи соктаан. Эъди-боду изип-хайыып, эжиннге халып келген. Каржыланган араатанзыг карактары шокараннаан. Эжиин ажыдыптарга, суурга бо-ла пактапкан чоруур Сыдан ашак бо-ла кирип орган. «Чолдак ашак, чүге келдиң, чорунар» дээш үндүр сывырыпкан. Эжиин база катап дээктээш, кире халып келгеш: «Хирзиг чүве бээр чүге кирип оргаң дээр силер. Таптыг болду, ол боор көр» деп таалап боданып орган. Удаваанда эжиин база-ла дагжай берген. Уткуй баргаш ажыдарга, бора-бүдүн багай кадай бо-ла кирип олуруптур. Ону Сыдан ашактың кадайы деп бодапкаш: «Арынүүр чок, чүү мындыг ашак, куруяк апардынар? Ашаанарны арай боорда үндүр иттим. Арагачы Сыданнарның аалчурту эвес-тир» дээш, эжикке чыткан ыяш-биле кадайның бажын орта уллдаш, эжиктин даштынче үндүр идипкен. Арага ижипкенде кадайының аажы-чаңының каржы-дошкунуп пат билир болгаш, ол эзирикте ашаа оон-биле месилдешпес, чөпшүл боорга, кадайының амдажып барганы база билдингир.

Эзирик херээжен ам бир дашканы база немеп алгаш олурарга, чиктин хөлчок, аламчыгаар сеткили дүргедээр болган. Ол-ла ынчап сертигейнип олурда, ам база эжиин ажок күштүг соктай берген. Аңаа маннап чеде бергеш: «Сыдан-оолдар силер бе?» —деп чыккыладыр алгырыгылаан.

— Дүрген ажыт! Мен-дир мен — дээн түрлүг үнден ашаан ол танып каан. Сээден ходлар арай боорда сенчини ушта идивиткеп. Арны хуулган, корткан-сүртээн ашаа хөме кире халаан.

Диирениг кадайын ол дивандыва аппаргаш, ончок эзирик бол олурту-иткеш, чиге сеглээн:

— Эмин эрткен аажы-чаның эки чүвээ чедирбээн-дир, өле баштыг багай аваң өлүп калган, даштын чыдыр.

Албаараан арагачынын арын-бажы изиш диген. Агартынары-биле ашаанга мону сеглеп турган: «Сыдан-оолдар» маңаа чорду, сывыртааным шын-на чүве. Аваам маңаа черле келбээн. А сен чүнү сеглеп тур сен?».

— Сыдан-оолдар чүте бээр кээр чүвел? Шынын сеглеп, үүгүлдеве. Аваң, ачаң чорду ыйнаан. Албыстаан карактарын соора көргени ол-дур. Бээр дүрген үн—дээн. Довурактыг кара черже донгай кээп дүшкен ава каржыланган уруунун караанга ам көстүп келген. — Авай, авай, бээр тур — деп алгы-кышкы салырга-даа өлүп калган хөөкүй ава өндейип кээр харыы бар эвес. Аскы-думчуу кызыл ханныг аваазын ол олурту ийип чадап каан. Чырык хүнну көргүзүп каан, чылыг сүдүн эмзирип каан аваазы ам канчаза-даа, «аа»-даа дивес «оо»-даа дивес.

Шагдаалар-даа, эмчилер-даа, чанында чоок кожаалар-даа, амлыы чаа-да сывыртаткан ачазы-даа чедип келген. Арагалаар чоруктун, улуг сеткилдин уржуунда карактары орта көзүлбестеп, ава-ачазын безин танывайн барганын ам миннип боданып келген. Чуну-даа канчаар аайы тывылбас, чүрек ыстаар, халап. Үүлгедикчиниң мага-боду сугда ыяш-ла, улусче-даа, чырыкчедаа удур көрүп чадап турган. Улуургак сеткилдин, уржуктуг арагалаашкынының түннели ындыг болган. Ужурну сагын чораан болза, уржук кайын халдаар.

Биче-оол ДОЮНДУП.

Амыдыралдан чугаа

чайгаар сеткили дүргедээр болган. Ол-ла ынчап сертигейнип олурда, ам база эжиин ажок күштүг соктай берген. Аңаа маннап чеде бергеш: «Сыдан-оолдар силер бе?» —деп чыккыладыр алгырыгылаан.

— Дүрген ажыт! Мен-дир мен — дээн түрлүг үнден ашаан ол танып каан. Сээден ходлар арай боорда сенчини ушта идивиткеп. Арны хуулган, корткан-сүртээн ашаа хөме кире халаан.

Диирениг кадайын ол дивандыва аппаргаш, ончок эзирик бол олурту-иткеш, чиге сеглээн:

— Эмин эрткен аажы-чаның эки чүвээ чедирбээн-дир, өле баштыг багай аваң өлүп калган, даштын чыдыр.

Албаараан арагачынын арын-бажы изиш диген. Агартынары-биле ашаанга мону сеглеп турган: «Сыдан-оолдар» маңаа чорду, сывыртааным шын-на чүве.

Амыдыралдың солун эскиттери

ЧӨЭЛИ-БИЛЕ ТӨЛЕВИР

Москва областың Одинцово суурунуң чамдык чурттакчылары «Верал» деп эштежилгеден чиктиг чагааны алганнар. Ында коммерсантылар ваучерлер дээш 500 доллар төлээрин аазаан. Эки-ле болгу дег, ынчалза-даа мындыг бир бичин үүл бар—ваучерлер дээш аазаттынган долларларны үүгле 94 чылдың мартта ап болур. Шак ындыг кажарлаашкынга кажар чурттакчылар алыспайн турардар.

ШАГДААНЫ ҮНДҮР ОКТААН

Пермь областың Чайковский хоорайында чурттап турар шагдаа Василий Балабанов шөлээдеп келгеш, бодунуң ажылдаар черин танывайн барган: ында хевистер болгаш люстра кыланайнып турган. Күжүр шагдаа ол бүгүнү үүлгедикчилерден хавырып каан деп бодаан. Ындыг үвен кайда боор — ээзи чокта өрээлче ГЭС-тің коммунал ажыл-агый ажылдакчылары кара тураында кирип олуруп ап-тыр ийин мон.

КОМПОТ-БИЛЕ ТУДУСКАН

Свердловск областын Салда суурунуң банк салбырының ажылдакчылары кортук эвес улус болган-дыр. Эрткен чылдың декабрь төнчүзүнде кежээ банкыже эр кижи кирип келгеш, пистолетке дөмей «ойнаарактыг» херээженнерже үглай туткаш, акша негээн. Үптекчиже ол дораан компоттуг банка ужуга берген, а бир херээжен самбын-биле ону тутсуп эгелээн. Ындыг удурланныышкынга шыдашпаан үптекчи үне халаан.

(ПАРЛАЛГАДАН).

БАШ ААРААНДА...

Чамдыкта бажывыс аарыырынга шыдашпайн, эм таблеткаларын ийи-үш чедир ажыргылаар болгай бис. Ынчалза-даа чамдыкта ол дузалавайн баар. Оон ангыда хөй эм ижерге, кижиниң ижин-баарынга, бүүректеринге хоралыг боон болур. Ынчангаш эм чокта улусчу аргалар-биле баш аарындан канчаар адырлып ап болурул, оон дугайында мооң адаандан билип ап болур силер, эргим номчукчулар.

● Чоттунар аржылды изиг сугга өттүргеш бичин-ле сы тудупкаш, изиг талазы-биле баштың аарын турар черлерингe (хавааңга, тейинге, чушкуугa) салгаш, чыпшыр шарып алыр. Чоттунар аржыл соой бээрге, база катап изиг сугга өттүрер. Бо процедураны 4-5 катаптаар болза, баш аарыы чиде бээр.

● Баш аажок күштүг аарып турар болза, чеснокту кашаландыр дүрбүпкеш, ону чушкуга тудар.

● Сирень, липа болгаш ак бүрүлүг капустаның чаа бүрүлерин чулчуургайга чыпшыр тударга, аарыг намдай бээр.

● Согунаның чара кескен кезектерин хавакка, чушкуугa чыпшыр тударга, баш аарыы оожургай бээр.

● Сугга шыгыдып каан дус урган бичин халчыгаштарны аарыг черлерге тударга, чүгээр апаар.

● Чигирни сугга хөйү-биле эзилдиргеш, оон-биле хавакты чиниенер.

АЖЫКТЫГ СҮМЕЛЕР

СУВОРОВТУҢ ЧАГААЛАРЫ

«Шеригге барбаан болзумза, чогаалчы болур ийик мен».

Бүгү делегейге алдаржаан орус полководчу Александр Васильевич Суворов бир эвес шериг албанынче кирбээн болза, чогаалчы болур чадавас турганын боду ынчаар чугаалаан. Бодунуң амыдыралынын дургузуда хөй чагааларны ол бижээн, оларның иштинден ийи муң чагаалары ам-даа бар, ол хирези читкен. Шериг уран чүүлүнүң талазы-биле оон билиин, талантылыын, шылгараан угаанныын, уранчеченчиттингенин А. С. Пушкиниң эртемнинин — М. В. Ломоносовтуң билириңге деннеп турган.

Ынчаарга А. В. Суворов литературага база дыка сундулуг чораан. Шериг начальниги кижи кандыг болуг ужурлугул деп айтырыгга ол мынчаар харыылап бижээн: «Ажыныышкын чокка дидим», «Чазыг чокка дүргеп» «Дүвүрээшкин чокка ажылгыр», «Чашпаа чокка чагыртыр», «Көөргедиишкин чокка командылаар», «Адыыргак чорук чокка тиилээр ужурлуг».

Александр Васильевич даштыкы хөй дылдарны тергиин эки билир турган. Чижээ, латынь, поляк, итали, түрк дылдарны хостуг билир, француз болгаш немец дылдар кырынга частырыг чокка бижип чораан. Даштыкы дылдар кырынга оон бижээн чагаалары эвээш эвес, ынчалзажок бодунуң төрээн дылының кырынга чагааларының хөй нуруузун бижээн.

Ажы-төлүнге ол кедергей ынак, өг-бүлезин дыка хүндүлээр чораан. Уруу Наташаны ол «Суворовочка» деп чассыдып адаар турган. Уруунга бир катап мынчаар бижээн: «Мээн эргим, чаптанчыг, кээргенчиг кызым солун чүү туруп тур? Сени дыка сактып чор мен. Бир эвес чалгынныг турган болзумза, Смольныйга дораан ужуп чеде бээр ийик мен, чалгыным чогу хомуданчыг-дыр».

Шериг херээн ооң тергиин эки билири, даштыкы улустарның хөй дылдарын өөренип алганы, уран чүүлге литературага сундулуу — ол дээрге полководчунуң төрүмелинден салым-чаяанныы, өг-бүле өөредилгезинин, эки кижизидилгезинин түнели-дир. А. В. Суворов бай ызыгуурлуг дворян өг-бүлеге төрүттүнген болгаш аңаа өскен. Оон адазы — генерал-аншеф болгаш сенатор турган. Суворовтар дугайында II Екатерина хаан мынчаар чугаалаан: «Суворовтарның фамилиязы шаг-төөгүден бээр дворян фамилия, ынчангаш Россияга алдаржаан. Суворовтуң адазы I Петр үезинде шеригге албан эрттирип турган. ... Ол генерал эн-не бедик эртем-билигли болгаш дыка ак сеткилдиг чораан».

Дворяннарның чанчылын ёзугаар А. Суворов он ийи харлыында Семенов полугунга лейб-гвардейжи кылдыр бижиткен. Аңазының чаныга чурттавышаан, эртемнерин, ылангыя шериг херээн хандыр өөренип турган. Он чеди харлыында капрал деп шериг дужаалын алган (ам болза бичe лейтенант, ол шагда унтер-офицер). Удаваанда шеригте келгеш, албан эрттирип эгелээн.

Александр Сергеевич Пушкиниң кырган-аазының адазы генерал-аншеф Абрам Петрович Ганнибал I улуг Петрга сагыл четтирткен кижи дээр. Ынчаарга Александр Суворовтуң шериг херээнге сундулуун кайгамчык аргалыын, күш-ажылга ынакшылдыын Абрам Петрович хамык улусту мурнай эскерген. А. Суворов шериг херээн шилип алганынга кажан-даа хомудаваан болгаш шериг албанын эрттирери — күрүнеин эр хамааты бүрүзүнүң ыдыктыг хүлээлгезин кылдыр санап чораан. «Күрүнезин — оол камгалаар» деп, ол чаңгыс эвес удаа чугаалап турган.

Шаанда ызыгуурган дворяннар оолдарын шеригге албан-биле келдиртирин соксадыр дугайында хоойлуну хаан чазаа хүлээп алганынга назыны дөгүй берген шериг начальниги — алдарлыг полководчу шынгыы удурланган. Ынчаарда ол мынчаар бижээн: «Бо хоойлу дугайында уттуптаалы. Орус армияның офицер албан-дужаалдарынга даштыкы кижилерни киирери орус армияның дайынчы шынарын баксырадып, моральдыг сагыш-сеткилин кудуладып турар-дыр. Мен бодумнуң бүгү амыдыралымны Ада-чурттумнуң айыыл чок чоруун камгалаарынга бараалгаткан мен».

Александр Васильевич шериг албанынын үезинде кызыышкынарга чаңгыс эвес удаа таваржып келген. Бодунуң садым-чолунга таваржыр бергедээшкинин ол баш бурунгаар билген ышкаш, өөнүктериниң бирээзинге мынча деп бижээн: «Ада-чуртумга бараан болур эргемни өлүгжемге чедир менден хунаавайн көрүннер». Шынап-ла, оон ол ыдыктыг эргезин болгаш хүлээлгезин хунаан алырын хөй удаа ораладжып, ону шериг албан-дужаалдарындан үүгле дүжүрүп турган эвес, харын шөлүлгеге шиидин келгеннер. Ол кызыышкынарга хамаарыштыр А. В. Суворов мынчаар бижээн: «Он катап балыглаткан мен: беш удаа тулчуушкуннарны үезинде, беш катап хаан өргээзинге».

Оон дайынчы амыдыралы кайгамчык маадырлыг: Ада-чурттуңуң дайзыннарынга удуу алдан ажыг тулчуушкуннарны удуртуп келгеш, чаңгыс-даа катап аштырып көрбээн. Аңаа адаарган кижилер оон тиилеттирбес чоруун таварылгабиле аңаа-ла чогуушкун кылдыр көргүзерин ораладшаннар. Полководчу боду аңаа мынчаар харыылаан: «Бир чогуушкун, ийи чогуушкун, а ушкүү — биллиг чорук эвес ирги бе?»

Суворовтуң ат-алдары үүгле Россияга эвес, харын бүгү делегейге дыка бедик турган, ынчангаш I Павел хаан оон мурнуунга күжү чок болган: эвилелдешкен Европа күрүнелериниң баштыннарының күзелин ёзугаар Суворовту шөлүлгеден хостааш, ынчаарда Сонгу Италияга турган эвилечи шериглерни командылаар кылдыр чорудар ужургa хаан таварышкан.

Италияга, а оон сөөлүнде Швейцарияга дайынчы походтарга чайынныанчак тиилелгелериниң түннелинде Суворовтуң алдары бүгү делегейге улам бедээн. Ол тиилелгелери-биле Ада-чуртуң алдаржыткан.

Дайынчы поход үезинде Суворов үүгле чаңгыс катап «чедишкин чок болган» деп, төөгүчүлер демдеглээн: 1774 чылдың августа Россияның хаанын Пугачевтуң үймээнин базарынга киржир кылдыр генерал-поручик Суворовту база чоруткан үүве-дир. Тулчуушкуннар болуп турган черлерге Суворов шерин-биле кады чедип келирге, Пугачевтуң тура халыкчыларын базып каапкан болган. Бодунуң үезинин болгаш аңгызының оглу, шериг хүлээлгезинге шынчы Суворов хаанның ол дужаалын база күүседир бодааны чугаажок.

Ол үени бо үенин-биле деннеп болгу дег. Россияның солдаттары бодунуң шериг хүлээлгезин күүсетпишаан, Таджикистанга, Кавказ дескээрлериниге тайбыңны катап тургузарынга, янзы-бүрү күштернин хан төгүүшкүнүг дайыннарының өртүн өөрерингe киржип, Ада-чуртунуң даалгазын күүседип турар. Олар ол хүлээлгени коргуш чокка төлептин-биле күүседип турааннар.

...Дайын шөлүнге тулчуушкуннардан аңгыда, өске кижиниң чаңгыс-даа дамды ханың төкпээнинге Суворов чоргаарланып чораан.

Полководчу боду бай помещик кижи турган. Тараачыларны сагыш човангыр ёзу-биле оон кезээде көрүп келгенин баштыкаан бир чаазы бар. Ол мынчаар бижээн: «Михаил Ивановта үүгле чаңгыс инек бар кылдыр байдалды ынчаар тургусканы дээш старостаны чула торгаар ужурлуг мен. Ынчалзажок бо удаада ону өршээр болгаш мээн акшам-биле Ивановка иниктн немей садып бээр. Михаил Ивановка мээн акшамбиле бөрттен база садып берзиннер».

Суворов бодунуң өнчүзүн уруу Натальяга болгаш оглу Аркадийге ызыгуур салган бээр кылдыр чагаан турган. Оон оглу адазы ышкаш база дыка дидим, маадырлыг болгаш эрестиг дайынчы командир болуп, генерал чедир деп-шээн дивизияны командылаан турган. Рымник деп хемни шериглери-биле кады кежин турган үеде маадырлыы-биле өлген.

Александр Васильевич бодунуң характериниң талазы-биле кылыктыг кижи турган, ынчалзажок бодун туттунуп шыдаар болгаш кевин-херек-чок черге кылыктанмас, ажынмас чораан. А кажан оон принципиинге азы Ада-чурттуң алдарынга болгаш айыыл чок чоруунга эрбениг үүлдерге хамаарыштыр кымны-даа өршээвес кижи турган.

Эвилелчилериниң шериглериниң кол командылакчызы А. В. Суворов 1799 чылда австри шериглериниң командылакчызынга шыңгыы сагындырыгны берген: «Силерниң командылаан чадаг шериглериннериң буттары донуп турар дугайында медээ мээн кулаамга дыңналып келди. Медээ бурун бадыкаттынган. Шериглериниң буттарын доп-дораан чылыктырбас болза, кымны-даа элбан-дужаалындан ам дораан үндүр шаңкаш, шыңгыы кеземчеге киирер апаар. Армияга угаанын көргүзерин күзээр чүткүл-биле кажан-даа эптежип болбас».

«Угаанын көргүзерин күзээр чүткүл» — ол үенин-биле алырга, «мен өскелерден улуг угаанныг мен дээр» ораладжыышкын, а херек кырында эн-не мелегей, мугулай чоруктун илергейлээшкини-дир. Армияга сагылга-чурумну ол ыдыктыы-биле сагып, корумчурум — бүгү тиилелгелериниң үндезини кылдыр санап турган. Дүрүм ёзугаар эрге-чагыргаңын айтыышкынын күүседири — шериг кижиниң база ыдыктыг хүлээлгези кылдыр Суворов билип чораан. Павел хаанга удур сүлчээге Суворовту киириштирерин бир генерал орадашкан. Ону Суворов дыңнааш, тура халаан:

— Ыыттава! Ыыттава! Шыдавас мен! Ада-чурттуглары-выстың ханы төктүр апаар!— деп мелеглеп, демгизин чула кончаан.

...Шериг талазы-биле деннелге чок ачы-хавыяалары дээш база шериг уран чүүлүн дендин эки билири дээш А. В. Суворовка генералиссимус деп эн дээди шериг адын тывысканы турганы бүгү делегейге биллингир болгай. Аңаа ол бедик шериг адын тывысканы — Россияның алдарын улам бедик көдүрген.

...Александр Васильевич кырыл, кадыкшылы кордал чок кылдыр баксырап, аарыг бергенде оон төрели шулукчу Дмитрий Хвостов деп кижи ону айтырып чедип келгеш, кырган полководчунуң сагышсеткилин оожургадып, сергедир бодааш, ам база катап сегидин, бут кырынга тургузарын эмчилер идегеп турардыр деп чугаалаан.

— Ынчаарга шымбай-дыр харыы. Сегидип каар болза, ам чеже чыл чурттаар ирги мен? — деп, Суворов баштактанган.

— Ам-даа, он беш чыл!

Суворов хаваан дүбүпкеш:

— Теший бербе! Ооха-ла үжеп деп көрем! — дээн.

Оон сөөлүнде бир неделя болганда, полководчу мөгээн. Ол сөөлгу тыныжынга чедип омак-сергек чыткан.

Алексей ХОРЕВ.

(1992 чылдың ноябрь 28-те «Красная звезда» солундан).

МӨГЕ ДАРЖЫК

Чүгле Сүт-Хөлдүн эвес, а бодунун үезинде бүгү Тывага сурагжаан мөгелериниң бирээзи чораан болдур ийин. Мөге Даржыкты таныр, билир кижилер ховартаан чүве болганда, амгы салгалдың аныяктарынга оон дугайында көрген, дыңнаанымны каксы таныштырымза ажырбас боор деп бодал-биле бижидим.

Ол чылын Инек-Даштың тараазының чаагайы аянчок болган. Кара-Бады ашактың чартык шаң арбайы тос барба дүжүт берген.

— Кыштап чиринден ангыда, үрезинге арта бээр дүжүттү оран-тандым хайырлады ийин, дунмам. Силерниң кыштаанарга хөөп ап көрейн, кыжын дөгүдүп чиирде аал аразы чоок-даа-дыр. Бода тараа (арбай, сула, кызыл-тасты ынчангы Хемчик чону ниитизи-биле ынчаар адаар турган) хөмерде, довураа кургаг, чери кылын шымбай кыштаг болдур ийин бо. Чазын үрезин, хүнезин хереглей берзинзе, артыктаай-даа мен аан—деп, Кезек-Теректе Тараапай сугнуунга Кара-Бады ашак хөөреп орган джижир чүве.

— Ак-Даш, Инек-Даш шөлдериниң дүжүү колдуунда бистин кыштавыска кээр боор чүве-ле болгай, акым. Чоннуң идегелин ханчаар боор, шыдаар шаам-биле камгалаарын кызыдар мен ыйнаан. Дүжүт шымбай болган чыл-ла чүведир моонар ам. Чон тодуг-догаа, оор-суктан өршээлдиг болур боор ийин оо, ирем. Бо кыжын чоннуң үүргайынын дүвү-биле-ле кыштаптар эвес мен бе—деп баштактаны аарак каттыргылааш, Тараапай дөзазының ужун тонунун чеин-биле чода туткулааш, эжинче суна каапкан.

— Кезек-Теректе Тараапай ашак сугнун кыштаанда алды барба арбай урар онгачаүүргай казып кагдым, оглум, арбайлысты ынаар дажыглан ураалы—деп, Кара-Бады ашак Сел-Чарык оглу Даржыкка чугаалааш, чамырык мыйыстыг шилги-шарызын шыргалааш, үш барба арбайны шыргага чыттыр салгаш, оглунга чедискеш чорудупкан джижир чүвен.

Даржык ол чылын он чедилеп-тырганы ол чүве-дир. Ооллаа чүүү боор. Кыйбык кырын мунупкан, чамырык шилгизин чедипкен, Кезек-Терек кайы сен дээш чүткүдүпкен. Суг чара каккан онгар кежер черге шыргазының бир чаагы сыйылгаш, барбалары чайлы берген. Эр аъдынлап дүже хөлааш, үр-даа бодаммайн, шыргазын чежип дүжүргеш, шыгыржактыг шарыоынын бурундуун мыйызынга ораап-ораап салыпкаш, барбаларының ийизин аъдынга чүдүргеш, бир барбазын чүктээш, аъдын четкеш, базыпкан джижир чүве.

Чижек-биле барба бүрүзүнделе чедиг пуд, азы 112 кг арбайын 224 кг-ын аъдынга чүдүргеш, 112 кг-ны боду чүктээш, Кезек-Терекке кылаштап кээрге, олаа-кавының араттары магадап, Даржыктың мөге-шыыраан чугаалажып, оран-чүртта онзагай оолдун төрүттүнгеш, өзүп орарынга чоргаарланып турганнар джижир чораан. Ол үеден эгелээш-ле, Даржыктың мөге-шыыраа, кижизиг топтуг-томаанныы чонга билдингир апарган.

Кызыл-Тайга мээстериниң хаялары мангаан ак чоорганнарын эжингилепкен. Чер кырын шыва алган, бойдустуң кышкы өөнүнге карак чылчыыктаар үенин келгени ол турган чүведир. Кара-Бады ашак Сел-Чарык бажында кыштаанга көжүп келгеш, өөнүн орнун карарты, харын эжип каапкаш, аваа өөн өглеп, ширтектериниң адаанга база өөн долгандыр кургаг өдек уруп чылыглаан: «Кыштың соогу чеже-даа хаарза, өөвүс чылыг эвеспе, эжиким»—деп шуваганчызыче карааи базып каап, хөөреп олуруп-тур.

— Шынаада аалда кыштадыры-биле каггаш келген инектеривисти барып хавыржып, ончалааш кел, оглум — дээш ирейкадай оглун бадырпканнар. Даржык инектерин кежээ бөлүп, аалга хавырып киргеш, ончалаарга, бир хунан инээ чок болган. Оозун дилеп чоруурга, чайындылааш чаа донган дошка тайып ушкаш, өлген чыткан. Даржык хөрээнде шавыштыр кедирип алган сыдымын ужулгаш, өлген инекти ол-ла хевээр шарыпшарып түктепкеш, Сел-Чарык бажында аалына таваар кылаштап чеде берген джижир чораан. «Ол ылап-ла шын чүве» —деп, мээн ачам ашактың бадыткан чугаалап органын база дыңнаан мен ийин.

Даржыктың онзагай шынар байдалын ол үениң чону эптиле чугаалажырын дыңнаар чораан мен. Оон чон аразында меңээргенип, хөрээн чайын чораанын кым-даа көрбээн. Ол көжа-хелбээ чонунга хүндүткелдиг, биче сеткилдиг, хөй-ниитичи кижи чораан чүве. 1938 чылда Кызыл-Тайга сумузунун Ак-Аксы деп черге Ондар Дузалакчының хавыртканн бажыңынга ажыттынган эге школага өөренип турувуста, ол Кызыл-Тайга сумузунуң даргазы турган кижи чүве. Ынчан сумунун араттары база аваа чыглып хуралдаар турганнар. Бистиң школавыс сумунун болгаш нам аревэ үүрлериниң база чыглыр төвү боон турган хире чүве.

Даржык дарга школаның одаар ыяжы, өөренікчилерни канчаар чемгерип турары дээш-ле, школа амыдыралында яизы-бүрү айтыырларны сонуургап, дуза чедирери-биле бо-ла кээр турган кижи. Ол-ла чоруп турган үезинде бистерге, өөренікчилерге, моолдап ырлап берип турганын аз-даа утпаан мен. Ырлаары дыка-ла онза кижи. Оон үнү мээн кулаамда хевээр артып калган. Мөге Даржыктың дугайын улус чугаалажы бээрге, ынчап ырлап турганы караамга чуруттунуп, үнү кулаамга чангыланыр турган ышкаш апаар.

Шаандакы тывалар моол бижиктиг турган болгаш ол үениң улуг кижилери моол дылды билир турганнар болдур ийин.

Мөге Даржыкты чылдын-на чазак байыры болур дээнде, Кызылче келдире бээр турган. Чогум кайы хире хүрежип турганын кижи көрген эвес, а чүгле чараш девээни дээш тускай шанналдыг турган джижирин дыңнаар турган мен. Оон аар-саар байырлалдарга хүрешкенин каш-даа катап көрген мен. Ол шагда бичин кижинин мээн эскергеним, кайгамчык чараш девиирин магадаар чордум. Мөге Даржык девип үүүп кээрге, шыкка төгериктей олурган чон тура халыжып, адыш часкап турар боор чораан. Ындыг хүрештерге оон шүглүп турганын база көрбээн мен. Ийи-үш хире мөге октаан, оон соонда таварышкан онаанга ужуп бээр кижи чораан. Ол чеже-даа мөгелер аразынга содалангаан туруттарга, улуг-шыыраа-биле болгаш борбак-борбак шыңганнары-биле ылгалып турары-ла шын кижи болдур ийин. 1949 чылдың чазы турган чүве. Райпо хериминиң эжинге дөжүлер чүдүрүп аары-биле колхозтуң чангыс машинаны «полуторка» маннап-ла келди. Дөжүлериниң бирээзи-ле 7 пуд ажыг болдур ийин. Ооллар дөжүлерни машина кырынче аргажып үндүрер деп турда, Мөге Даржык ашак-ла кылаштап эптип чыдыр. Ооллар ону көөр дээннери ол чүве-дир ийин. «Мөге акый, бээр-бээр» джижип кыйгырарга, ашак таваар кылаштап-ла келди. «Дөжүлерни машина кырынче канчап үндүрерил, мөге?» деп-ле мындыглар. Мөге оолларга күжүн көргүзер-ле бодаан боор, ийи дөжүну катташтыр салгаш, чиик чүве дег, хала чокка көдүргеш, машина кырынга таваар салгаш, хилиредир-ле идип чорудупкан эвейикпе. Ооллар арыннарынче көрүшкеш, баштарын чайып туруп калганнар болгай.

Сүт-Хөлдүн Чес-Булун деп черде Кызыл-оол Монгуштун чыып кааны көдүрер-даштар бар. Ында Мөге Даржыктың мурнунда-ла чурттап чораан мөге Шойдан деп кижини көдүрүп чораан дажы дөрт үүс ажыг кг, а Мөге Даржыктың ийи үүс чеден ажыг кг. Тодаргай саннары уттундура берген-дир. Эки-ле сагынмайн-дыр мен. Амгы үениң мөге оолларының көдүрер-даштары үстүнде мөгелерниинге бодаарга, дыка бичин көстүр чораанығай.

Аваа МОНГУШ.

Төөгү балалбас

ИМАЖАП,

АЗЫ ТЕРГИИН ДЕП КЫМЫЛ?

Тывалар болза Азий диптик төвүнге эрте-бурун шагдан бээр чурттаа келген үндезин чурттаччылар болур. 1921 чылда Таңды-Тыва Улус аттыг тускай күрүөниң тургустунганы болза, тыва чоннуң төөгүзүнге бир онзагай үе болур. Ылангыя 1921-1929 чылдар дургузунда тыва күрүөнниң удуртур ажылынга ажылдап чораан шылгарангай угаанныг болгаш улуг эртемниг кижилериниң аттарын 1964 чылда Москваның «Наука» деп ном үндүрер черге парлаттынган ийи номнуг «Тыва төөгүзүнден» тыварыберге болгаш уттундурган. Чаңгыс чижектен сактып көрээли.

1924 чылдың сентябрь 28-тен октябрь 6-га чедир ТАР-ның ийи дугаар Улуг Хуралы болуп эрткен болгаш ол улуг Хурал ынчан Биче Хуралды бодарадын бадылаан, ынчаарга ТАР Биче Хурал Президиумунуң даргазынга Имажапты томуйлаан боон турар. Оон ыңай ийи дугаар Улуг Хурал ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелин үндезилеп тургускан. Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы Куулар Доидук, Иштики херек яамызының сайыды Сосорбарма, Сан яамызының сайыды Чамбал, Шүүгү яамызының сайыды Дарыма-Базыр, Даштыкы херек яамызының сайыды база-ла Имажап олар болгулаан. Үш үүс чыл дургузунда тергиндеп келген Романов империязының азы орус күрүөниң төөгүзүн, оон алдарлыг кижилерин, эртемденнерин, чогаалчыларын эки билир бис. Ынчаарга ТАР-ның баштайгы он чылының дургузунда турун келген төөгүнү чегей билир бис, ол үениң алдарлыг кижилериниң допчу намдарларын безин номчуур аргавыс чок, чаржычыг апарган. Ол үениң кижилерин билир кырганнардан сактыпшыннарны чыып бижигилээри чугула. Моол дылда бижиттинген чугула-чугула архив документилериниң эрецгей данзызын парлаар болгаш чугула-чугулазын чыл-чылда чыындылар кылдыр үндүрери негеттинип келгей.

1925 чылда ССРЭ-же 10 сургуул, 27 чылда 50, 28 чылда 60, 29 чылда 156 сургуулдар чоруткулаан. Ынчаарга 25-29 чылдарда 35 тыва сургуул Моолдун Улан-Батор хоорайынга тускай эртем чедип алган деп архив документилериндеп билип ап турар бис. Келир үениң эртемниг ажылдакчыларын белеткээринге, даштыкы күрүөнелер-биле харылзааны сайзырдырыга ТАР-ның Биче Хурал Президиумунуң даргазы болгаш Даштыкы херек яамызының сайыды турган Монгуш Имажап эртем-билиин болгаш угаан-сарыылыг кинрип турганы черле чугаажок. Бо хөнзиг сактыышкыны дыңнаанын кеген. Кызыл-кара-бажыңга хорудадып турган Имажап шөлүттүрген кадайынче баар дээш чадаг кылаштап баткан дээр. Имажап чагырыкчы кадайының өөнге турда, Шаргаан-Арыгның шагдаазы келдиртип алгаш, база бажыңнап каан дээр чораан.

—Аът суттарын эжеп —деп, кара-бажың даргазы дужаган дээр.

Мал суттже харамдыкаш, Имажапты донгайтыр шелиппкен дээр. Имажап шак ынчаар сутта дүжүп өлгеп.

Бууруул ноянга дузалакчылап чораан Ондар Сүрүн дузалакчының оглу Чамыян база ынчан Улуг-Хемдиве шөлүттүрүпкен турган. Ондар Сүрүн оглу Чамыян мынчаар чугаалаар чораан:

— Имажап чагырыкчыны орнукшудун турда, бир шагда төре чазаан баштап турган кижи-дир, сөөлгү өзулалын кылыр деп угаанныг кижилер чугаалаарга, кара-бажың даргазы лавчыыны өрү углай тудун алгаш, улай-улай дазылаадыр адын турган дээр чораан. Белдир-Кежиниң чоогунда Имажапты орнукшудун каан дээр чораан.

Ашаа өлүп калганда, Имажаптың кадайы Шемидиве көжүп бады барган. 1944 чылда өлген боор; ашаанын соонда база дыка үр болган кадай. Шемиге чеде бээрге, чагырыкчы кижиниң кадайы чораан дээш кырган Долумага кончуг улуг үндүт онаагаан. Ынчан 1941 чыл турган. Бодунуң кедергей улуг кыр көк сүвай инээн Шеми сумузунуң даргазы Ховалыг Опан-оолга берип каан.

Кырган кадайның үндүрүүн төлеп бээр болгаш инээн ап алдым деп чугаалап органын дыңнаан мен. Опан-оол боду томаанныг кижи.

Долума кадайның Барыын кожуунуун Шыра-Булак ынчаар шөлүттүрүп чораан чаңгыс оглу артын калган. Имажапка баарда эдертип алган оглу Дымдын-оол деп кижи моол бижикке кедергей кижи. Бийир бажын саазынга дээспейи, хадыдын бижиир кижи дээр чораан. Моол бижикке Дымдын-оол дег дүрген бижиир бижээчи кижи Таңды Тывазынга ховар турган дээр.

Тергининиң бодунун ажылөлүн билбес мен. Улустан уруглар азырап ап чораан дээр чүве.

Дымдын-оол хөй ажы-төлдүг чораан. Хаңды деп кадайны ап чораан кижи. Хомушку Эмчи-Чаңгы деп кижиден Сес-Сүрүнну азыраан дээр. Сес-Сүрүн, Өс-Сүрүн база Дымдын-оол одар Имажаптың азырап каан ажы-төлдери болур.

Монгуш Имажап дээрге Тываның база бир алдарлыг кижизи, аныяк-өскен оон памдарын билген турар ужуулуг.

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН дыңнап бижээн.

байыр чедирип тур бис!

Хайыралдыг, өргүм, ынак, ийнги ааваыт—20 чыл дургузунда башкылап келген угбавыс Маргарита Шулууевна Сат бо чылдың январь 24-те 40 харлап турар. Ааваыс Чимит Монгуш хенертен мөчээн соонда, угбавыс өскүс арткан 10 дунмазын өөредип, кижизидип, өстүрүп, өглеп-баштап, ишти-хырнындан аштаптаан, идик-хевинден элетпээн. Ажытөлге алызындан ынак угбавыс Маргарита Шулууевна амгы үеде Чадаана хоорайда бир дугаар «Дзиңчигеш» деп ясли-садикте башкылавышаан.

Төрүттүнген хүнүн таварыштыр ынак угбавыска биске көргүскен улуг ачы-буяны дээш черге чедир сөгүрбүшаан, бижыг кадыкшылды, буянныг аас-кежикти, бүгү талалыг чедишкинни түректиң хамыындан дараазында одуруглар-биле күзедивис.

Ава кижи орнун солуп,
Ава болган угбавыска
Түректер-ле соп-ла чорза,
Чүмү-биле өргүүр дээн бис.
Чалыы, чараш ава-угбага
Чассып, ынак оскенивис —
Чурталгавыс байлакшылы,
Шуптувустун өөрүшкүүс.
Хайыралдыг ынак угбай,
Кара бажың чыттап ор бис,
Чедишкинни күзеп тур бис,
Черге чедир мөгейдивис.

Дунмалары: Инна, Вера, Борис, Эрес-оол, Седип; кенээттери: Оксана, Роза, Шолбанмаа, күдээлери: Суван-Ойдуп, Григорий.

✦ ✦ ✦

Өөм ишти, уругларым аваы Зоя Кыргысовна Ондарның январь 25-те төрүттүнген хүнү. Ол бир оолдун, ийи кыстын ынак аваазы. Кызылдың 9 дугаар школазында башкылап турар. Ол-ла хүн уруум Аленажымын база 10 харлаар.

Ишкилерге кадыкшылды, аас-кежикти күзеп тур бис.

ӨӨНҮҢ ИШТИ — АЧАЗЫ, ОГЛУ — АКЫЗЫ АРТЫШ, УРУУ — ДУНМАЗЫ — АЙСУ.

ЧАА-ХӨЛЧҮЛЕР ЧАЛАП ТУР

Тываның база бир чараш болгаш тураскаалдыг черлериниң бирээзи —Чаа-Хөл районнуң Үрбүн сууру амгы үеде суг хөөлбээниң адаанче кирген. Ындыг-даа болза бо онза черниң чону, аваа өскен-төрээн кижилер бодунун черин кезээмөгеде сактып, ону узуткаанынга кызыгаар чок хомудан чоруур болза-даа, аваа тураскааткан ырлар, шүлүктер, чечен чогаал чоннуң түректериндe артып калган.

Суг хөөлбээн тургускан үеде, январь 30-31-де Үрбүн суур суг адаанче кирген. Ынчангаш төрээн суурунга сактыышкынның тураскаалы кылдыр чаа-хөлчүлер январь 30-31-ниң хүннеринде шыдыраага республика чергелиг маргылдааны организастаарын шинтпирлээннер. Түге дизе республиканың шыырак шыдыраачылары базала Чаа-Хөлде дээрзин номчукчулар билир. Ону районнуң шыдыраа федерациязы организастап турар. Бо ажык маргылдаага киржирин чаа-хөлчүлер чалап тур.

Районнуң шыдыраа федерациязы.

«БҮЗҮРЕЛ ТЕЛЕФОНУ»

Бир эвес силерге чаасканзыргай, кударанчыг азы шыдажыр арга чок берге апарза, өг-бүленерге, черле ынчаш амыдырал-чурттаганарга таваржып келген бергелерден канчаар адырлып алырын «Бүзүрел телефонуу»-биле сүмележип болур силер.

Телефон кежээкиниң 19 шактан эртенгиниң 7 шакка чедир ажылдап турар. «Бүзүрел телефонуун» дугаары 3-24-20.

Сонуургалдыг организацияларның болгаш будүрүлгелериниң, транспорт эзелериниң кичээнгейинге

Кара-Хаак паром кежиниң чоогунда 10 тонна чедир ниити дензилиг автомашиналарга дош кежин ажылдай берген.

«ШАГАА-93-ТҮҢ ДАҢГЫНАЗЫ» КОНКУРС

Тыва Республиканың Культура, Экология болгаш бойдус курлавырларының министерстволары, Күш-культура болгаш спорт, Эртем, өөредилге черлериниң талазы-биле күрүне комитеттери, Кызыл хоорай чагыргазы, Театр ажылдакчыларының эвилели, Культура ажылдакчыларының чогаадыкчы эвилели, Тываның аныяктар ассоциациязы

«Шагаа-93-түң даңгыназы» конкурсту

организастап эрттирер.

30 хар чедир назылыг кыстар конкурска киржип болур. Чагыгларны 3-60-02, 3-64-54 телефоннар дамчыштыр киирер.

I—II шилилге турларын Улусчу чогаадылга бажыңынга 1993 чылдың февраль 6-7-де эрттирер. III (түннел) тур 1993 чылдың февраль 20-де 18 шакта хөгжүм-шии театрынга эгелээр.

Конкурстуң режиссеру болгаш программазының сценарийинин тургузукчузу К. О. Сагды. Балетмейстери В. О. Донгак. Чурукчулары В. Шульга биле Ю. Минаев.

«Шагаа-93-түң даңгыназы» конкурстуң тиилекчилериниң балы февраль 22-де 17.00 шакта хөгжүмшии театрынга болур.

Кирериниң билет өртээ—500 рубль. Социал хандырылгазы чегей кижилерге чиигелде туруп болур.

Каттышкан оргкомитет.

Кижилер болгаш үе

ЭРЕС ЧАҢЫН САЛБААН

Тыва Арат Республика тургустунуп турда, 1921 чылдың 9 айның 15-те Чөөн-Хемчик кожуунунуң Хорум-Даг сумузу чурттуг Сарыглар Шодук-оолдуң ег-бүлезинге оол төрүттүнген. Дагаа чылдың күзү байлак айында төрүттүнген оолду ада-иезин Серин-оол деп адап алган. Эр болуп өзүп келгеш, ачы-дузазын чедирип, мал кадарарынга, тараа тарып, ажаарынга дузалажып турган.

Тыва национал үжүк-бижик тургустунганының ачызында аваа өөрешип алгаш, сумунун эгс чада школазының дөртү класын дооскан. Пионер, аревэ организацияларының ажылынга идепкейлиг киржип турган.

Серин-оолдун ада-иезин 1930 чылдарның төнчүзүнде Таңды кожуунунуң Межегейге көжүп келген. Ол үеде хып дээн аныяк эр Таңды кожуунуң хөй-ниитин организацияларының ажылынче шымнып кирипкен. Баштай аревэ кожкомунга ажылдаан. Бот-идепкейлиг, кызымак Серин-оол бодунун политиктиг болгаш ниити билини доктаамал бедиялп турган, дваидырган албан-хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип турган. Оон соонда ийи чыл хуусаалыг юридиктиг школаны дооскаш, 1943 чылдан эгелээш, административтиг органдарга чээрби ажыг чыл үзүктелиишкин чок ажылдаан. Тодаргайларга, ТАР-ның күрүне прокуратуразының шугумунга, Таңды, Чөөн-Хемчик, Өвүр, Бай-Тайга, Сүт-Хөлге прокурорлап, суд даргалап ажылдаан чораан.

1952 чылда Сүт-Хөл районга прокурорлап ажылдап турда, «контр» херек үүлгеткен дээш хеп-хенертен тудуп хоругдаан. Сарыглар Шодук-оолович Серин-оолду кандыгдаа кем-бурууу чок черге «Сүт-Хөл херээнге» киришкен дээш бир чыл алды ай дургузунда кара-бажыңнап, байысаап келгеш, нүгүлдеп, мегелеп турган, аар кем-херек үүлгеткен «контр» кижи кылдыр бурууудаткан. Красноярскинин шериг округунуң шериг трибуналы С. Ш. Серин-оолду «Сүт-Хөл херээнин» идепкейлиг киржикчизи деп бурууудаткаш, РСФСР-нин Кеземче хоойлузунун 58-ки үүлү-биле 25 чылда хоставгазын казып шиитпкен, 5 чылда шөлүүрүн шиитпирлээн. Кымга-даа удур кем-херек үүлгетпээн, ак сеткилдиг, чонунун, чуртунун хереэнге шынчызы-биле бараан болуп чораан юрист кадыгберге, каржы шылгалданы, хилинчекти ыыдажып эрткен. РСФСР-нин Дээди судунга кандыг-даа «контр» херек кылбаанынын, актынын дугайында билдириишкин киирерге, ону хынап көөрге, хамык шын илереттинген, актыг кижилерни агартып үндүрген.

С. Ш Серин-оол «контр» дээш бажыңнаткан хүнүнден эгелээш, оон ада-иезинге, кадайынга, ажы-төлүнге аарберге дуу-түүнер таваржып турган. «Контрнуң» кадайы эки билирин, негелделин көргүзүп чораан. Улус ажылагыйының яизы-бүрү адырларынга хөй чылдарда үреттүннелдиг ажылдап келгеш, чаңгыс эвес удаа шанналмакталды ол алган.

Бергелерге торулбас, ак сеткилдиг, чоннуң хереэ дээш ажылдап чораан Сарыглар Шодук-оолович төлептиг ада. Ургуларының аваазы шагда-даа аараааш мөчээн, ынчалза-даа 7 ургуларын төлептиг кижилер кылдыр өстүрүп кижизиткен. Олары шупту өг-бүлелиг, улус ажыл-агыйының ангы-ангы адырларында ажылдап чоруурлар.

50 чылдарның эгезинде үндезин-барымдаа чок черге актыг кижилерни кара-бажыңнап, хилинчектеп, шиидип турган бурууулуг кижилерни тодарадып тыварын, оларны бурууадырын чугула айтырыг деп, С. Ш. Серин-оол санап турар. Ылангыя С. К. Токанын бо херекке киржилгезин истеп илередирин дүргедедирин ол негеп орар. Репрессияга таваржып, хилинчекти көрүп чораан хоочун ишчиниң бодалынга каттышпас аргажок. Хамык шынны илередир үе келген.

Сарыглар Шодук-оолович 70 хар ажа берген-даа болза, өде-чара, эрес чанын салбаан, оюн-баштаа хевээр. Амгы үеде ол Барыын-Хемчиктин Кызыл-Мажалык суурда чурттап орар. Аваа узун назылаарын, кадыкшылды күзедим.

Осур-оол МОНГУШ.

ХООЙЛУ ЁЗУГААР КӨӨР

Тыва Республиканың Дээди Совединин он чедиги сессиязы Тывага 30-40 чылдарда болгаш 50 чылдарның эгезинде болуп турган репрессияларга С. К. Токаның киржип кирипшейн турган фактыларынын хыналдазын доктааткан чурум ёзугаар чорударын республика прокуратуразынга сүмелээн доктаалды хүлээп алган. Оон күүселдези кайы хире чоруп турарын республика прокурору А. П. Дамба-Хуурак-биле «Мемориал» ниитилелиниң баштаар черинин кежигүннериниң ужуражылгазынга чугаалашкан.

Дээди Советтиң доктаалын күүседир дээш республиканың прокуратуразы элээн ажылдарны чорудун турарын А. П. Дамба-Хуурак ужуражылганың киржикчилериниге чугаалап берген. Бо улуг хемчээлдиг ажылды чорударынга акша-көпеек чедишпейн турганындан чамдык саадаашкын болган, ам бээр ужурлуг хөрөнгүнин чартык-чамдыызын берген. Ол моон соңгаар ажылдыы дүргедедиринге деткимчеви бээр. Баштай репрессияга таварышкан кижилерни бурууадыр документилерге ат салган улусту тодарадырыбиле экспертизаны кылыр, Москвада болгаш өске-даа хоорайларда, Кызылда архив материалдарын катап өөренип көөр, солуннарга үнген үүлдерни анализтээр болгаш өске-даа ажылдарны кылып турар, моон соңгаардаа уламчылаар, оон шын түүнелдерни үндүрер. Оон аңыда репрессияларың болуп турганының чылдагаанарын билир амгы үеде чурттап чоруур херечилер-биле чугаалажыр. Доктаалды күүседир дээш прокуратура ажылды калбартып чоруда бергени ужуражылга үезинде билдинген. С. К. Токаның хереэн март айда дооскаш, чоруур юридиктиг анализтиг түүнелди кылгаш, сессияга илеткээрни А. П. Дамба-Хуурак ужуражылгага аазаан.

(Бистиң корр.).

ЧОННУҢ КОЖАҢНАРЫ

Өле-Дайның дуюун кескен
Өвүр дажы, Карты дажы
Өзүм, баарым чамдыы
болган
Өске кижи өскүс төлү.
Көспегейге, Алагайга
Хеме тепкен эзир-ле мен.
Көк-ле баштыг ачаймының
Хөлчок ынак оглу-ла мен
Хараганныг дивес болза,
Тээлини кандыг дээрил.
Калчаа-тенек дивес болза,
Кадай оглун кандыг дээрил
ТАР-ның чону чурттап
чорааш,
Таан багай чорбадывыс.
Тас-ла чурттаар орук
дилээш,
Тайып ужар частывыс чоп.
Хостуг арат чурттап чорааш,
Кончуг багай чорбадывыс.
Коммунизм тургузар дээш,
Хожудангай артывыс чоп.

Михаил ИРГЕК дыңнап бижээн.

Тээли суур.

Кызыл хоорай Красноармейская 100. Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАР: Тыва Республиканың Дээди Соведи болгаш Чазаа «Шын» солунчу редакция коллективи

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы) В. М. Сат К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эргел

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор—3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; кезээ ажылагый — 3-41-16; культура болгаш үлүг өөредилгези—3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн баргаалга—2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерстволарының чанында парлалганын, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттингеп.

Бүрүткеттингеп дугаары — Т-00007

Солунда парлаттынган материалларының авторларының бодалдары редакцияның туруму-биле дүүшпейн барып болур. Айытынган фактылары саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

АГАР САНЫ: «Тыва соңбанк» № 363505».

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерстволуңу типографиязы Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчуу, бажың № 1

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 22.550 Индекс 54240. Чагыг № 14.